

Caert Thresoor

Brussel, Halle, Vilvoorde:
een topografische
vergelijking naar Jacob
van Deventer

Natuurschoonwetkaarten
gered

De ontdekking van
een onbekende
proceskaart van de
polder Donkersloot

Kaart van de Tweede
Wereldoorlog van de
Stichting 1940-1945

2012 - 31

Tijdschrift voor de Geschiedenis van de Kartografie

Inhoud

- 67 Bram Vannieuwenhuyze
Brussel, Halle, Vilvoorde. Een topografische vergelijking op basis van de stadsplannen van Jacob van Deventer
- 75 Wybren Verstegen
Natuurschoonwetkaarten gered en nu via internet te raadplegen
- 79 Henk van de Graaf en Martijn Storms
'De polder in kwestie'. De ontdekking van een onbekende zestiende-eeuwse proceskaart van de polder Donkersloot.
- 85 Hans Kok
**De Tweede Wereldoorlog in Nederland
Een 'beeldige' samenvatting van een moeilijke periode in kaart gebracht door de Stichting 1940-1945**
- 91 Varia Cartographica
- 93 Kaartencollecties in Nederland
- 95 Besprekingen
- 98 Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

Afbeelding omslag:

Het middengedeelte van de Atlantische Oceaan. Blad 7 uit de 'Atlas van de Wereld' (collectie Maritiem Museum Rotterdam, inventarisnummer Atlas 51).

CAERT-THRESOOR

Een uitgave van de Barent Langenesstichting

Redactie

Dr Henk Deys, Capt. Hans Kok, drs Sjoerd de Meer, dr Ferjan Ormeling, drs Martijn Storms, Gijs Boink, Erik Walsmit, drs Marleen Smit.
Correctie summaries: Francis Herbert (Londen).

Internet

<http://www.caert-thresoor.nl> (inhoud en samenvattingen vanaf 1982, aanwijzingen voor auteurs).

Secretariaat

G.G.J. Boink, p/a Nationaal Archief, Postbus 90520, 2595 LN Den Haag.
E-mail: redactie@caert-thresoor.nl

Barent Langenesstichting

Secr.: J.D.A. Kok, Poelwaai 15, 2162 HA Lisse
ABN Amro te Lisse - rek.nr.: 53.33.43.798

Abonnementen en administratie

Abonnementen (alleen per hele jaargang van vier nummers) € 27,00; België € 30,00; Europa (zonder België) € 36,00; buiten Europa € 40,00. Losse nummers € 8,00.

Betaling EU-landen middels bankoverschrijving.

Overige landen d.m.v. Visa of Mastercard.

Opgave van abonnementen, adreswijzigingen en bestellingen van losse nummers aan: Caert-Thresoor, Postbus 68, 2400 AB Alphen aan den Rijn, telefoon 0172-444667, fax 0172-440209, e-mail: info@drukkerij-vis.nl
Postbank 5253901, IBAN: NL02PSTB 0005253901, SWIFT/BIC: PSTBNL21

ISSN 0167-4994

Copyright

Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is slechts geoorloofd na schriftelijke toestemming van de redactie.

Advertentietarieven

Op aanvraag.

De uitgave van dit nummer is mede mogelijk gemaakt door een subsidie van de Stichting Historische Cartografie van de Nederlanden.

De redactie dankt
de onderstaande **Vrienden**
van
Caert-Thresoor

M. Ostermann, Monnickendam

H. Kok, Lisse

A. de Zeeuw, Zutphen

D. de Pagter, Telluride, USA

Peter van der Krogt, Delft

Bubb Kuyper Auctions, Haarlem, www.bubbkuyper.com

Leen Helmink, Amersfoort, www.helmink.com

Iris Antique Globes and Maps and Restoration-Workshop
Paul Peters, Eerbeek, www.irisglobes.nl

Steef Lemmers, Lisse

H.J. Verhoeff, Wassenaar

MERCATOR

**Achter Clarenburg 2
3511 JJ Utrecht - NL
Tel. 030-2321342**

Bezoek op afspraak.

In de zestiende eeuw bracht Jacob van Deventer zo'n 250 steden van de Nederlanden in kaart. In vele gevallen gaat het om de oudst bewaarde stadsplannen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat ze ontelbare boeken, artikelen en lezingen opfleuren. Toch zijn deze unieke kaarten niet alleen prachtig illustratiemateriaal, maar tevens buitengewoon interessante bronnen voor de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne stads-geschiedenis van de Lage Landen. De plannen bezitten namelijk een hoge nauwkeurigheidsgraad en werden op uniforme wijze gerealiseerd. Ze lenen zich dan ook uitstekend tot comparatief onderzoek naar de topografie van de zestiende-eeuwse steden en hun onmiddellijke omgeving. In dit artikel maak ik gebruik van een digitale analyse-methode – 'de digitale thematische deconstructie' – om Jacob van Deventers plannen van Brussel, Halle en Vilvoorde te analyseren. Op die basis is het mogelijk om de zestiende-eeuwse stedelijke topografie van de drie Brabantse Zennesteden op kwalitatieve én kwantitatieve basis te vergelijken.

B. Vannieuwenhuyze (1980) is als doctorassistent verbonden aan de Onderzoeksgroep Geschiedenis van de Middeleeuwen van de Katholieke Universiteit Leuven. Zijn onderzoek focust enerzijds op de stadsontwikkeling en ruimtelijke morfologie van de middeleeuwse en vroegmoderne steden in de Lage Landen en Brussel in het bijzonder. Anderzijds legt hij zich toe op de studie van de historische (stads) kartografie en (stads)toponymie, onder meer via de wetenschappelijke begeleiding van doctoraats- en masteronderzoek.

Bram Vannieuwenhuyze

Brussel, Halle, Vilvoorde

Een topografische vergelijking op basis van de stadsplannen van Jacob van Deventer

1. Brussel en omgeving gekarteerd door Jacob van Deventer in de tweede helft van de zestiende eeuw (Koninklijke Bibliotheek van België).

Brussel, Halle, Vilvoorde

De oudst bewaarde plannen van de Brabantse steden Brussel, Halle en Vilvoorde werden gemaakt door Jacob van Deventer. Net zoals alle andere stadsplannen dragen de documenten geen datum. Vermoedelijk werd het Brusselse stadsplan vervaardigd omstreeks 1560¹, al

blijft deze datering voer voor discussie want vroeger dacht men eerder aan 1554.² De twee andere stadsplannen zijn veel moeilijker te dateren. Wellicht kwamen ze tot stand in de loop van de jaren 1550 of 1560. De afmetingen van het Brusselse plan bedragen 81 x 67,6 cm. Aldus is het meer dan dubbel zo groot als beide andere plannen. Het Vilvoordse plan meet 27,5 x 21,5 cm, terwijl het

2. Halle en omgeving gekarteerd door Jacob van Deventer in de tweede helft van de zestiende eeuw (Bibliotheca Nacional te Madrid).

3. Vilvoorde en omgeving gekarteerd door Jacob van Deventer in de tweede helft van de zestiende eeuw (Koninklijke Bibliotheek van België).

Halse plan ongeveer 39 x 42,2 meet. De drie steden liggen op korte afstand van elkaar op de oevers van de Zenne, een kleine bijrivier van de Rupel en de Schelde. Halle ligt ongeveer 15 km stroomopwaarts van Brussel en was een kleine Brabantse stad, Vilvoorde ligt ruim 10 km stroomafwaarts van de huidige hoofdstad van België en mag worden beschouwd als een secundaire of middelgrote Brabantse stad. Brussel was sinds de late middeleeuwen één van de vier hoofdsteden van het hertogdom Brabant en overtrof Halle en Vilvoorde dan ook ruimschoots in omvang, bevolkingsaantal en belang. Omwille van die verschillen werden de ruimtelijke structuur en topografie van deze historische steden nog nooit samen onderzocht of vergeleken.

Nochtans is zo'n vergelijking best wel interessant. Ze kan immers een antwoord bieden op de vraag op welke vlakken of in welke mate steden van diverse omvang en belang, toch topografische parallellen vertonen. Jacob van Deventers oeuvre is hiervoor een schitterende bron: de steden werden namelijk op uniforme wijze opgemeten en in kaart gebracht en zijn stadsplannen bieden zodoende een stabiele vergelijkingsbasis voor comparatief onderzoek. En via

de digitale thematische deconstructie kan die vergelijking op kwalitatieve en kwantitatieve manier worden doorgevoerd.

Ik opteer hier voor drie naburige steden omdat deze zich in een gelijkaardig landschap zijn ontstaan en ontwikkeld. Hierdoor zullen de resultaten van de vergelijking uiteraard dichter bij elkaar liggen, maar worden al te grote landschappelijke variabelen uitgesloten. Jacob van Deventers stadsplannen van Brussel, Halle en Vilvoorde werden in elk geval nog nooit met elkaar vergeleken. Dat ligt misschien aan het feit dat de stadsplannen in diverse vormen zijn overgeleverd en op verschillende plaatsen worden bewaard. De stadsplannen van Brussel en Vilvoorde vindt men terug in de Koninklijke Bibliotheek van België in de vorm van een losbladige papieren kaarten.³ Het Halse stadsplan is daarentegen enkel te consulteren in één van de twee atlasdelen die worden bewaard in de Bibliotheca Nacional te Madrid.⁴ De losse versie is niet (meer) voorhanden.⁵ Een tweede mogelijke verklaring is dat de historische topografie van de drie steden nog nooit werd vergeleken. In de wetenschappelijke literatuur wordt stevast gefocust op de steden afzonderlijk.⁶ Aangezien de omvang van de drie

kaarten (en dus de oppervlakte van het gekarteerde territorium) verschilt, opteer ik ervoor om enkel te focussen op het stedelijk territorium, met de stadsomwalling als buitengrens. Om die reden worden de stadsterritoria als het ware uit de plannen gelicht.

Deze keuze biedt het voordeel dat het bestudeerde territorium nauwkeurig afgebakend kan worden, al blijft ook deze afbakening tot op zekere hoogte arbitrair (omdat zo'n stadsomwalling niet altijd samenviel met de grenzen van de stad). Desalniettemin blijft het de beste basis voor een vergelijking van de stedelijke topografie en ruimtelijke geleding. Een gedetailleerde topografische analyse is hier wegens plaatsgebrek helaas niet mogelijk. Dit artikel heeft dan ook vooral de bedoeling om de mogelijkheden van de digitale thematische deconstructie voor comparatief stadstopografisch onderzoek te belichten.

De 'digitale thematische deconstructie', een digitale analysemethode voor historisch kaartmateriaal

De digitale analyse van de drie zestiende-eeuwse stadsplannen gebeurde via een

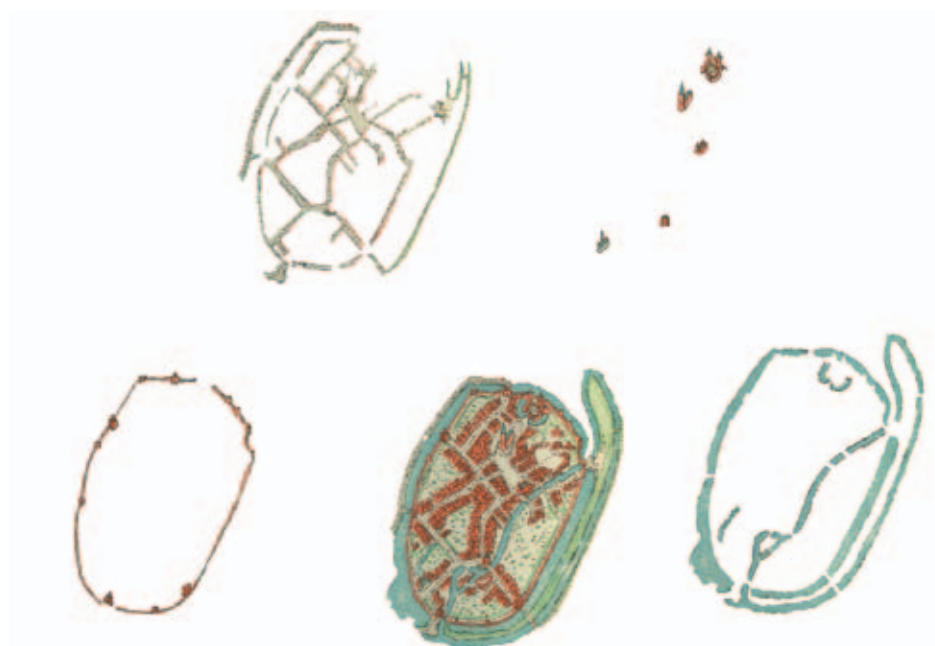
recent ontwikkelde analysemethode, de 'digitale thematische deconstructie'. Deze methode werd ontworpen, toegepast en getoetst in het kader van een doctoraatsonderzoek naar de stedenbouwkundige evolutie van middeleeuws Brussel (waarin het stadsplan van Jacob van Deventer trouwens grondig werd geanalyseerd).⁷ Nadien hebben masterstudenten geschiedenis van de Universiteit Gent en de Katholieke Universiteit Leuven de fakkel overgenomen en zestiende- en zeventiende-eeuwse plannen van Vlaamse en Brabantse steden geanalyseerd. De digitale thematische deconstructie houdt in dat door middel van een grafisch computerprogramma (in dit geval Adobe en Photoshop) kwaliteitsvol gescande beeldbestanden van historische kaarten en afbeeldingen minutieus worden geanalyseerd. De afbeelding wordt als het ware ontmanteld en vervolgens opnieuw samengesteld. De ontelbare kartografische details worden digitaal versneden en thematisch herschikt. Dit gebeurt in verscheidene lagen, waardoor de inhoud van het (kaart)beeld op diverse niveaus kan worden ontleed.

De toepassing van de digitale thematische deconstructie biedt diverse mogelijkheden. In de eerste plaats is het een adequaat middel om de complexe inhoud van oude kaarten en iconografische documenten op te sporen en zichtbaar te maken. Deze documenten worden meestal in hun volledige vorm gebruikt, geanalyseerd en afgedrukt, waardoor men enkel een algemene indruk van de kaart of afbeelding verkrijgt. Vaak wordt hoogstens slechts een bepaald vlak uitgeknipt, dat dan eventueel wordt vergroot of verkleind en waarop bepaalde elementen worden aangeduid.

Daarnaast ligt de informatiedichtheid van oude kartografische en iconografische documenten vaak veel hoger dan in één algemene oogopslag kan worden waargenomen. Ze bevatten meestal onnoemelijk veel kleine details, die zich over verscheidene schaalniveaus uitstrekken (voor- en achtergrond, hoge en lage graad van detaillering, enzovoort). Juist door die opeenstapeling is het moeilijk om deze details afzonderlijk te bestuderen.⁸ Er bestaat een wezenlijk verschil tussen het document in zijn geheel en de individuele kartografische gegevens die erin vervat liggen. Een kaart (of afbeelding) is altijd een compositie, waarbij de inhoud op een bepaalde

4. De stadsterritoria van Brussel, Halle en Vilvoorde uit de stadsplannen gelicht (Koninklijke Bibliotheek van België en Bibliotheca Nacional te Madrid – bewerking Bram Vannieuwenhuyze).

5. De digitale thematische deconstructie van het stadsterritorium van Halle (centraal): met de klok mee het weggennet, de markante bebouwing, de hydrografie, en de omwalling (Bibliotheca Nacional te Madrid – bewerking Bram Vannieuwenhuyze).

manier en met een bepaald doel werd geschikt. De inhoudelijke gegevens kunnen daarenboven uit diverse hoeken afkomstig zijn (van opmetingen, schetsen, ander kartografisch of iconografisch materiaal, mondelinge informatie, teksten, enzovoort). In die zin mag een (oude) kaart of weergave beschouwd worden als een palimpsest, een document dat verscheidene lagen bevat. Door kaarten stevast in hun geheel te gebruiken en af te drukken blijft deze gelaagd-

heid vaak onzichtbaar. Via de digitale thematische deconstructie wordt daaraan verholpen. Door de inherente informatie in thematische lagen op te splitsen worden de stukjes kaart op die manier ook beschikbaar voor verdere analyse, interpretatie en gebruik.

Het is wel noodzakelijk te benadrukken dat de analyse moet worden uitgevoerd met zo weinig mogelijk voorkennis. Men moet de kaart als het ware zelf laten 'spreken'. Dat houdt in dat er tijdens het

deconstructieproces moet worden uitgegaan van de gegevens die in de kaart vervat liggen en niet – en dit is zéér belangrijk – van interpretaties of veronderstellingen (bijvoorbeeld historische of topografische voorkennis). Het gevaar schuilt er immers in om bepaalde verwachtingen op te leggen aan de kaart. Er mag dus niets aan de kaart worden toegevoegd, weggelaten of hervormd. De interpretatie van de gegevens volgt pas ná de digitale thematische deconstructie, via de confrontatie met andere soorten bronnen en kennis. Op die manier kan dan ook de betrouwbaarheid van de kartografische of iconografische documenten worden getoetst. Deze toetsing kan betrekking hebben op de documenten in hun geheel of op specifieke elementen die er werden uitgelicht. Het is echter essentieel dat dit gebeurt door de kartografische gegevens te vergelijken met andere soorten informatie of met andere documenten. In dit artikel gebeurt dat door de inhoud van de drie afzonderlijke stadsplannen met elkaar te confronteren (en daarbij zo weinig mogelijk beroep te doen op externe informatie).

Een kwalitatieve topografische vergelijking

De digitale thematische deconstructie van Jacob van Deventers stadsplannen van Brussel, Halle en Vilvoorde liet toe om de weergave van de steden in thematische lagen op te splitsen. Deze thematische lagen komen overeen met een aantal topografische basiselementen uit het zestiende-eeuwse stadslandschap. Ondanks de verschillen in omvang tussen de drie steden, leverde de digitale thematische deconstructie in de drie gevallen zes topografische thema's op: wegennet, hydrografie, stadsomwalling, stereotiepe bebouwing, markante bebouwing en onbebouwde ruimte. Eigenlijk moet daar voor het Brusselse stadsplan nog de categorie 'varia' aan worden toegevoegd, maar, dit is geen topografisch element in strikte zin. Het gaat om de naam *St Corneliis*, een verwijzing naar het *Sint-Corneliegasthuis*, die werd neergeschreven op het stadsplan. Deze kleine casus zet de voordelen van de digitale thematische deconstructie schitterend in de verf: tot hiertoe was deze vermelding amper opgemerkt en werd er dan ook niet de minste aandacht aan geschonken.⁹ Toch stemt deze

6. Het wegennet van zestiende-eeuws Brussel, Halle en Vilvoorde (Koninklijke Bibliotheek van België en Bibliotheca Nacional te Madrid – bewerking Bram Vannieuwenhuyze).

'vondst' tot nadenken: waarom heeft de kartograaf immers de naam van dit weinig belangrijke gasthuis op zijn kaart genoteerd? Mogelijk is het een allusie op zijn logeerplaats binnen de stad.¹⁰ De ontleding van de kaarten suggereert dat de zestiende-eeuwse Zennesteden – en bij uitbreiding wellicht heel wat andere steden van de Lage Landen – zich kenmerkten door een redelijk homogeen stedelijk landschap, ten minste voor zover men dit beschrijft in algemene categorieën. Elk van de drie steden bezat markante en stereotiepe bebouwing, werd doorsneden door waterlopen en een vertakt wegennet, werd afgebakend door één of meerdere stadsomwallingen en bevatte tevens onbebouwde ruimte. Deze vaststelling is uiteraard ook (en misschien zelfs vooral) te wijten aan het feit dat Jacob van Deventer voor zijn stadsplannen gebruik maakte van een stereotiep kartografisch jargon, bestaande uit symbolen en kleurcodes. De kleuren groen, rood en blauw werden aangewend voor respectievelijk de laaggelegen gronden, de doorsnee bebouwing en het water; kartografische symbolen werden onder meer gebruikt ter aanduiding van doorsnee bebouwing en bosjes.¹¹ Op een lager schaalniveau treedt er echter differentiatie op in de topografische fenomenen. De verdere thematische ontleding van de zes topografische basiscategorieën leidt dus tot een genu-

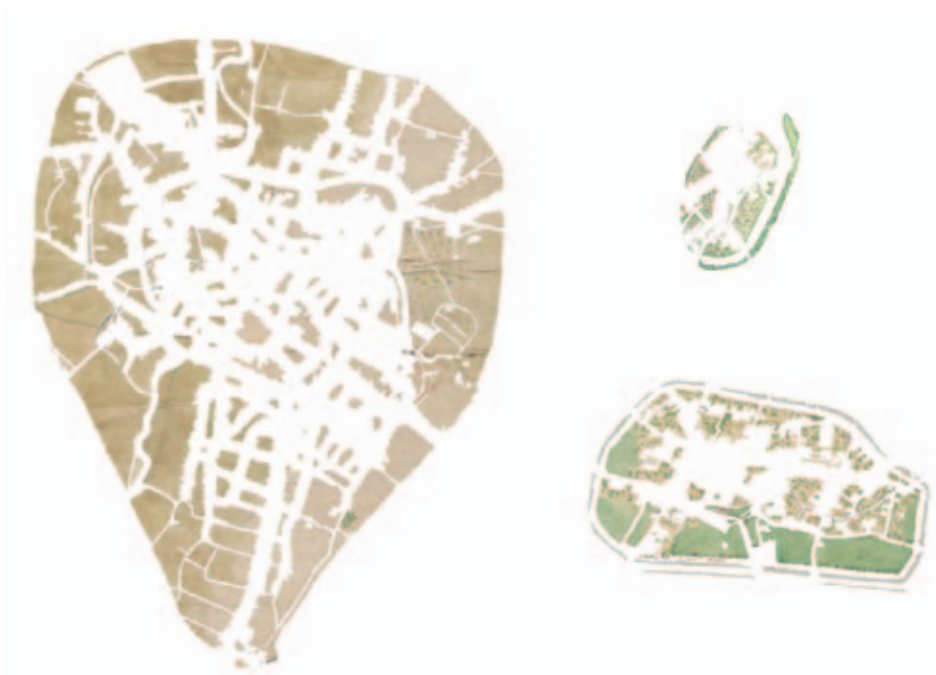
anceerder beeld, al blijven ook hier vele parallellen bestaan. Zonder exhaustief te willen en te kunnen zijn, worden in de volgende paragrafen enkele van de belangrijkste elementen overlopen. Zo is het zonder meer duidelijk dat Brussel, Halle en Vilvoorde zich van elkaar onderscheidten in de structuur van het wegennet.

Het Brusselse stratenpatroon kenmerkte zich door een complexe en moeilijk te doorgronden structuur, zeker in het stadscentrum (dit is de zone binnen de eerste stadsomwalling). Het stratenpatroon van Vilvoorde en vooral van Halle laat zich daarentegen veel gemakkelijker lezen. Beide steden bezaten een rechthoekig marktplein, dat via een reeks kleine straatjes verbonden was met de uitvalsassen. In Vilvoorde waren deze uitvalsassen soms ook onderling verbonden via secundaire straten. Wat de hydrografie betreft, zijn er zowel parallellen als verschillen op te merken.

De Zenne stroomde uiteraard door de drie steden, maar de bedding van deze rivier lag in geen van de drie gevallen centraal in de stad. Het valt op dat de Zenne, het bijhorende *alluvium* en de – al dan niet kunstmatige – zijarmen van de rivier telkens een specifieke gedeelte van het stadsterritorium inpalmden: in Brussel de westelijke zijde, in Halle de oostelijke zijde en in Vilvoorde de

7. De hydrografie van zestiende-eeuws Brussel, Halle en Vilvoorde (Koninklijke Bibliotheek van België en Bibliotheca Nacional te Madrid – bewerking Bram Vannieuwenhuyze).

8. De onbebouwde ruimte in zestiende-eeuws Brussel, Halle en Vilvoorde (Koninklijke Bibliotheek van België en Bibliotheca Nacional te Madrid – bewerking Bram Vannieuwenhuyze).

zuidwestelijke zijde. In de andere stadsdelen trof men geen waterlopen aan, met uitzondering van de (kunstmatige) grachten van de stadsomwallingen, die de steden volledig omcirkelden. De drie steden beschikten in de zestiende eeuw ook over een zogenoemde *leie*, een kunstmatig gegraven afleidingskanaal rondom de stad. En in de drie steden mondde tevens een beek of gracht uit in de Zenne. De resterende hydrografische

elementen verschilden van stad tot stad. Voor Brussel werden een reeks kunstmatig gegraven grachten, een vijver en twee poelen afgebeeld. Op het Halse stadsplan treft men de slotgracht van het kasteel aan, net zoals in Vilvoorde, waar men bovendien ook een watermolen en aquaduct kan waarnemen.

Bij de stadsomwallingen wordt het belangrijkste punt van verschil uiteraard

gevormd door de aanwezigheid van een tweede stadsomwalling in Brussel. Halle en Vilvoorde bezaten slechts één enkele stadsomwalling. De Vilvoordse stadsomwalling bezat geen muur, in tegenstelling tot de Brusselse en Halse exemplaren. Voor het overige komen dezelfde elementen terug: poorten (respectievelijk elf en acht te Brussel, vier te Halle en vijf te Vilvoorde), torens (respectievelijk 45 en 70 te Brussel, zeven te Halle en vier te Vilvoorde) en een gracht, die al dan niet met water was gevuld. De tweede stadsomwalling van Brussel bezat tevens drie waterpoorten. Opvallend is verder dat in de drie steden ook losstaande stadspoorten aanwezig waren. Brussel bezat er twee, Halle en Vilvoorde elk één. Stereotiepe (of doorsnee) bebouwing wordt voorgesteld door middel van Λ -vormige tekens, een allusie op de bedaking. De omliggende vlakken werden rood ingekleurd. Daarnaast wordt een reeks markante gebouwen in opstand getekend. Deze gebouwen werden in de regel niet ingekleurd, met uitzondering van de blauwe daken. De stadhuizen, kastelen en kerken van de drie steden worden op deze wijze afgebeeld. In Brussel maakten een windmolen en de hertogelijke warande eveneens deel uit van de markante bebouwing, net zoals een reeks moeilijk definieer- en identificeerbare bouwwerken (waaronder wellicht enkele adellijke hoven). Ook in Vilvoorde treft men een reeks moeilijk definieerbare gebouwen aan. De markante gebouwen van het kleine Halle beperkten zich tot het stadhuis, het kasteel en de twee kerken.

Ten slotte werpen we een korte blik op de onbebouwde ruimte (uitgezonderd wegen en pleinen). Het betreft hier de stukken kaart die niet met pen werden ingetekend, maar waarvan sommige delen wel werden ingekleurd, hetzij door middel van groene vlekken, hetzij door middel van een volle groene inkleuring.

Het is bekend dat de groene zones de laaggelegen en mogelijk natte gebieden rondom de rivieren voorstellen, terwijl de groene vlekken wijzen op de aanwezigheid van bosjes en laagstammig hout.¹² In Halle en Vilvoorde kwamen deze gebieden veel voor, in Brussel minder. De niet ingekleurde zones wijzen op de hoger gelegen stadsdelen. Vooral in Brussel werd een groot gedeelte van het stedelijke territorium op de rechter Zenne-oever blanco gelaten.

Een kwantitatieve topografische vergelijking

Voor de digitale ontleding werd gebruik gemaakt van rasterbestanden, bestaande uit een opeenstapeling van pixels. De telling van het aantal pixels per thematische laag verschaft ons een idee over de ruimte die een bepaald topografisch thema op de kaart in beslag neemt. Op zich zeggen deze cijfers uiteraard niet veel. Ze worden pas interessant wanneer ze onderling worden vergeleken. Zo kan de omvang van de thema's worden afgezet tegen de omvang van andere thema's of tegen de omvang van het hele stedelijke territorium. Op deze manier kan een inzicht worden verworven in de zestiende-eeuwse ruimtelijke zoning en bebouwingsdichtheid van de bestudeerde steden. Uiteraard gaan we daarbij uit van de veronderstelling dat Jacob van Deventers stadsplannen topografisch correct zijn. Vele onderzoekers hebben echter reeds aangetoond dat de stadsplannen uiterst nauwkeurig werden opgemeten.¹³

Toch moeten er twee belangrijke kanttekeningen worden geplaatst. Visser wees op het feit dat Jacob van Deventer bij de kartering waarschijnlijk geen toegang had tot de achtererven.¹⁴ De graad van detaillering van de achtererven is op de stadsplannen namelijk te onnauwkeurig of zelfs onjuist. De diepte van de bebouwing in de bouwblokken zal dus ofwel bij benadering ofwel met de losse pols zijn weergegeven. Het is dan ook gevaarlijk om waterdichte conclusies te trekken over de bebouwingsdichtheid op basis van de stadsplannen van Jacob van Deventer. Ook op dit vlak is de vergelijking met andere soorten informatie een *must*.

Daarnaast heeft Jacob van Deventer de publieke gebouwen en de stadsomwallingen niet in loodrechte projectie, maar wel in vogelperspectief afgebeeld. De contouren van deze gebouwen op de plannen komen dus niet overeen met hun werkelijke grondoppervlak. Op het Brusselse stadsplan 'kaapt' het driedimensionaal weergegeven stadhuis bijvoorbeeld een stuk oppervlakte weg van de aanpalende Grote Markt.

Vertaald naar de digitale analyse betekent dit dat de Grote Markt niet als een rechthoek, maar als een onregelmatige veelhoek wordt uitgesneden. Ook dit heeft niet onbelangrijke repercussies voor de verhoudingsgewijze ontleding van de stadsplannen.

9. Het driedimensionaal weergegeven stadhuis (links onderaan) 'kaapt' een stuk oppervlakte weg van de aanpalende Grote Markt (Koninklijke Bibliotheek van België).

Wat Brussel betreft, bestaat er wel een middel om de representativiteit van de pixel telling te toetsen. Archeologisch onderzoek maakt het mogelijk om de oppervlakte van de dertiende-eeuwse stadsomwalling van Brussel te berekenen.¹⁵ Die omwalling, die volledig is weergegeven op Jacob van Deventers stadsplan, bestond uit een vier kilometer lange stenen muur en was om de 50 meter voorzien van een toren of stadspoort. Die stonden ingeplant op een aarden wal, die aan de buitenzijde overliep in een brede gracht. Het gehele omwallingscomplex was zo'n 30 m breed en nam een oppervlakte van 120.000 m² of 12 ha in beslag. De totale oppervlakte van laatmiddeleeuws of vroegmodern Brussel bedroeg 416 ha.¹⁶ Met z'n 12 ha nam de eerste stadsomwalling daarvan 3% in beslag. Dit percentage komt perfect overeen met het resultaat van de digitale thematische deconstructie van het stadsplan van Jacob van Deventer: beide Brusselse stadsomwallingen samen nemen 13% van het stedelijke territorium in beslag, waarvan respectievelijk 3% en 10% gaan naar de eerste en tweede stadsomwalling.¹⁷ Kortom, dit korte rekensommetje toont aan dat de procentuele verhouding van de topografische elementen op het stadsplan zeker en vast representatief is.

De analyse van Jacob van Deventers stadsplannen leidt dus niet tot een exact, maar wel tot een benaderend en representatief beeld van de zestiende-eeuwse ruimtelijke geleding binnen in de steden. De stadsplannen zijn nu eenmaal wat ze zijn. Ze vormen trouwens één van de weinige bronnen die ons toelaten om hierover uitspraken te doen. In die zin is de analyse dus zeker gerechtvaardigd, al

dient men de nodige voorzichtigheid aan de dag te leggen.

De procentuele verhouding van de kaart-thema's wordt in de onderstaande tabel weergegeven. Daarin stellen we de drie afzonderlijke stedelijke territoria gelijk met 100%. Er zijn enkele duidelijke parallellen en verschillen. Zo nemen het wegennet en de bebouwing in de drie gevallen ongeveer het zelfde percentage in beslag: één vierde à één vijfde van het stedelijke territorium. Er tekent zich ook een duidelijke parallel af tussen Brussel en Vilvoorde wat de hydrografie, stadsomwallingen en onbebouwde ruimte betreft. De percentages voor de stadsomwalling (ca. 12%) en onbebouwde ruimte (ca. 40%) liggen dicht bij elkaar of zijn in het geval van de hydrografie (3%) zelfs gelijk. Halle blijkt een geval apart. Dat licht mogelijk aan het hoge percentage (24%) van de Halse hydrografie, dat te verklaren is door de immense omvang van omwallingsgrachten.

	Brussel	Halle	Vilvoorde
wegennet	17%	22%	27%
hydrografie	3%	24%	3%
stadsomwalling(en)	13%	6%	12%
bebouwing	26%	21%	20%
onbebouwde ruimte	41%	27%	38%
stadsterritorium	100%	100%	100%

In de volgende tabel worden dezelfde cijfers in volgorde van belangrijkheid geplaatst. Zo valt onmiddellijk op dat overal de onbebouwde ruimte de kroon spande. In het geval van Brussel en Vilvoorde liep dit op tot circa 40% van het hele stadsterritorium; in Halle ging het om ongeveer één derde van de stad. De grotere Zennesteden lijken dus vooral 'holle dozen' te zijn geweest. De daarop volgende categorieën verschillen van stad tot stad, al schommelen de percentages stevast rond de 25% en 20%. De stadsomwallingen namen in de meeste steden niet zoveel plaats in, maar toch mogen we de omvang van deze infrastructuur zeker niet onderschatten.¹⁸ In het onderste deel van de tabel worden de topografische categorieën herschikt in de drie grote thema's bebouwing, onbebouwde ruimte en infrastructuur.¹⁹ Hier valt op dat de bebouwing binnen de drie steden verhoudingsgewijs het minste plaats in beslag nam. In de kleinere steden Halle en Vilvoorde ging het om amper één vijfde van het totale stadsterritorium, in Brussel ruim één vierde.

Brussel	Halle	Vilvoorde
onbebouwde ruimte (41%)	onbebouwde ruimte (27%)	onbebouwde ruimte (38%)
bebouwing (26%)	hydrografie (24%)	wegennet (27%)
wegennet (17%)	wegennet (22%)	bebouwing (20%)
stadsomwallingen (13%)	bebouwing (21%)	stadsomwalling (12%)
hydrografie (3%)	stadsomwalling (6%)	hydrografie (3%)
onbebouwde ruimte (41%)	infrastructuren (52%)	infrastructuren (42%)
infrastructuren (33%)	onbebouwde ruimte (27%)	onbebouwde ruimte (38%)
bebouwing (26%)	bebouwing (21%)	bebouwing (20%)

De cijfers wijzen uit dat we de bebouwingsdichtheid van de zestiende-eeuwse Zennesteden zeker niet mogen overschatten. De werkelijkheid was anders dan men vaak liet (en laat) uitschijnen: op vele laatmiddeleeuwse en vroegmoderne stadszichten is de concentratie van bebouwing immers een distinctief stedelijk kenmerk.

10. Initiaal met een zicht op de stad Brussel in het midden van de vijftiende eeuw, waarbij het stedelijk landschap wordt voorgesteld als een concentratie aan bebouwing (Algemeen Rijksarchief van België).

Indien we op de stadsplannen van Jacob van Deventer mogen afgaan, dan spannen de infrastructuren de kroon in Halle en Vilvoorde. In Halle palmden ze méér dan de helft van het stadsterritorium in en ook in Vilvoorde en Brussel was hun procentueel aandeel niet gering. Dit toont ook aan dat de traditionele tweedeling van de stedelijke ruimte in bebouwde en onbebouwde ruimte genuanceerd en/of verfijnd moet worden. Cuvelier merkte reeds een eeuw geleden al op dat de onbebouwde ruimte in zestiende-eeuws Brussel minstens even omvangrijk was als de bebouwde ruimte.²⁰ Dankzij de digitale thematische deconstructie is deze vaststelling nu kwantificeerbaar: het zestiende-eeuwse Brusselse stedelijke landschap bestond

voor ruim 40% uit onbebouwde ruimte. Dit is uiteraard een gevolg van de zeer breed uitgedachte tweede stadsomwalling, waarmee men in de veertiende eeuw een groot stuk platteland binnen de stadsmuren bracht. Het zou uiteindelijk tot de achttiende en negentiende eeuw duren vooraleer de zone tussen de beide stadsomwallingen definitief volgebouwd geraakte. Het fenomeen bleef echter niet beperkt tot Brussel alleen. Ook in kleinere steden als Halle en Vilvoorde – die géén considerabele uitbreiding kenden in de late middeleeuwen – bleef de onbebouwde ruimte zeer omvangrijk. In Halle nam deze ruim één vierde van het stadsterritorium in beslag, in Vilvoorde zelfs bijna 40%.

Besluit

De 'digitale thematische deconstructie' van Jacob van Deventers stadsplannen van Brussel, Halle en Vilvoorde maakt het mogelijk om een kwantitatieve en kwalitatieve vergelijking van de stedelijke topografie van de zestiende-eeuwse steden te maken. De precieze ontleding van de stadsplannen wees uit dat er een aantal belangrijke parallellen bestonden tussen deze drie zestiende-eeuwse Zennesteden. Men trof er gelijkaardige topografische fenomenen aan en het stadslandschap was er volgens min of meer gelijkaardige principes gestructureerd. Toch bestonden er ook een aantal verschillen, die ongetwijfeld verband houden met de omvang van de drie steden. De grootte van Brussel verklaart de verschillen in de complexiteit, het aantal en de spreiding van een reeks topografische elementen. Het 'kleine' Halle bezat de meest heldere structuur. De patronen van het wegennet, de hydrografie, de bebouwing en de stadsomwallingen zijn vrij eenvoudig leesbaar. Vilvoorde leunde dichterbij Halle, maar bezat toch ook een aantal complexere elementen. De kwantitatieve analyse toonde aan

dat de ruimtelijke geleidingen binnen de drie steden grotendeels overlappen. Opvallend is de vaststelling dat de steden voornamelijk bestonden uit onbebouwde – en dus grotendeels open – ruimte (de groene en witte zones op de plannen van Jacob van Deventer). De bebouwing, nochtans een stedelijk kenmerk bij uitstek, nam in de drie gevallen de minste ruimte in beslag. Het onderzoek toonde verder ook aan dat de zopas vermelde categorieën (bebouwde en onbebouwde ruimte) best worden aangevuld met de categorie 'infrastructuren' (wegennet, hydrografie, stadsomwallingen). In Brussel en Halle namen deze namelijk één derde van de ruimte in beslag; in Vilvoorde spannen ze zelfs de kroon door meer dan 40% van het stadsterritorium in te palmen.

De resultaten van deze vergelijking dragen uiteraard bij tot een betere kennis van het zestiende-eeuwse stadslandschap, maar openen ook de weg naar nieuwe interpretaties en theoretische inzichten over middeleeuwse en vroegmoderne stadsontwikkeling en stadstopografie in het algemeen. Dankzij de digitale thematische deconstructie kunnen we onze visie op het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne stadslandschap verder nuanceren en kwantificeren. Steden werden en worden vaak aanzien (en voorgesteld) als concentraties van bebouwing en functies. Dat beeld is aan herziening toe. Uiteraard is de analyse van de stadsplannen van Brussel, Halle en Vilvoorde slechts een eerste stap en is verder comparatief kartografisch onderzoek een *must*. Het woord is tevens opnieuw aan de historici en historisch-geografen om de bekomen resultaten, verschillen en parallellen te interpreteren en te verklaren.

Literatuur

- Blanquart, P., Demeter, S., De Poorter, A., Massart, C., Modrie, S., Nachtergaele, I., & Siebrand, M. 2001. *Rond de eerste stadsomwalling*. Brussel: Dienst Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.
- Borremans, R., & Walschot, L. 1967. *Fysisch kader en historisch wegennet als elementen van de situatie en het site van Halle (Brabant)*. Halle: Leopold Walschot.
- Cuvelier, J. 1912. *Les dénombrements de foyers en Brabant (XIVe – XVIe siècles)*. Brussel: Commission Royale d'Histoire.
- Danckaert, L. 1968. *L'évolution territoriale de*

- Bruxelles. *La cartographie de +/- 1550 à 1840*. Brussel: Arcade.
- Des Marez, G. 1935. *Le Développement territorial de Bruxelles au Moyen-Age. Etude de géographie historique urbaine*. Brussel: Premier Congrès International de Géographie Historique.
- Dickinson, R.E. 1951. *The West European City*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Gauthiez, B. 2003. *Espace urbain: vocabulaire et morphologie. Principes d'analyse scientifique*. Paris: Monum.
- Franssens, M. S.d. *Halle : twaalfhonderd jaar stadsontwikkeling*. Halle: VVV Halle – VVV Zuid Westbrabant.
- Laurent, R. 1963. Les limites des paroisses à Bruxelles aux XIVe et XVe siècles. In: *Cahiers bruxellois* 8 (1963), 161-234.
- Margry, P.J. en P. Ratsma en B.M.J. Speet 1987. De ontwikkeling van de stadsplattegrond. *Stadsplattegronden. Werken met kaartmateriaal bij stadshistorisch onderzoek*, 9-18. Hilversum: Uitgeverij Verloren – Historische Vereniging Holland.
- Peeters, J.P. 1969. *Proeve van onderzoek naar de bloei en het verval van de middeleeuwse stadsvrijheid Vilvoorde*. Brussel: Vrije Universiteit Brussel (onuitgegeven licentiaatsverhandeling).
- Ruelens, C. 1884-1924. *Atlas des Villes de la Belgique au XVIe siècle. Cent plans du Géographe Jacques de Deventer exécutés sur les ordres de Charles-Quint et de Philippe II reproduits en fac-similé chromographique*. Brussel : Institut national de géographie.
- Van der Krogt, P.C.J. 1992-2001. Algemene beschrijving van de kaarten. *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer*. Weesp – Alphen aan den Rijn: Robas – Canaletto – Stichting tot Bevordering van de Uitgave van de Plattegronden van Jacob van Deventer.
- Vannieuwenhuyze, B. 2008. *Brussel, de ontwikkeling van een middeleeuwse stedelijke ruimte*. Gent: Universiteit Gent (niet uitgegeven doctoraatsverhandeling).
- Vannieuwenhuyze, B. 2011. Le cartographe Jacques de Deventer à Bruxelles. In: A. Dierkens, C. Loir, D. Morsa, & G. Vanthemsche (2011) (red.), *Villes et villages. Organisation et représentation de l'espace. Mélanges offerts à Jean-Marie Duvoisnel à l'occasion de son 65e anniversaire*. Brussel: Le Livre Timperman. 873-887.
- Vannieuwenhuyze, B., & Lisson, J. 2012. De stadsplannen van Jacob van Deventer. Een schitterende bron voor de stads- en dorpsgeschiedenis. *Bladwijzer* (2012) (ter perse).
- Verbesselt, J. 1950. Het Ontstaan en de Ontwikkeling van de Stad Vilvoorde. *Eigen Schoon en de Brabander* 33 (1950): 1-28.
- Visser, J.C. 1965. De waarde van de stedenatlas van Jacob van Deventer voor de topografie van de laat-middeleeuwse stad. *Beiträge zur Wirtschafts- und Stadtgeschichte. Festschrift für Hektor Ammann*, ed. H. Aubin, E. Ennen, H. Kellenbenz, T. Mayer, F. Metz, M. Miller, & J. Schmithüsen, 116-123. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- Visser, J.C. 1984. De stadsplattegronden van Jacob van Deventer. *Stad in kaart. Voordrachten gehouden op het congres 'De historische stadsplattegrond - spiegel van wens en werkelijkheid' Groningen 18-19 november 1983*, 29-38. Alphen aan den Rijn: Uitgeverij Canaletto.
- Visser, J.C. 1992-2001. Inleiding. *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer*. Weesp – Alphen aan den Rijn: Robas – Canaletto – Stichting tot Bevordering van de Uitgave van de Plattegronden van Jacob van Deventer.
10. Vannieuwenhuyze 2011, 884-886.
11. Van der Krogt 1992-2001.
12. Van der Krogt 1992-2001.
13. Bijvoorbeeld: Visser 1965, 116; Danckaert 1968, 19; Visser 1984, 29; Margry 1987, 13.
14. Visser 1965, 121; Visser 1984, 29.
15. Voor een bundeling van een aantal recente opgravingsverslagen en –resultaten, zie Blanquart e.a. 2001.
16. Dickinson 1951, 366; vermeld en overgenomen in Danckaert 1968, 11.
17. Vannieuwenhuyze 2008, 28.
18. Zoals reeds aangehaald nam de eerste stadsomwalling van Brussel ongeveer 12 ha in beslag.
19. Met deze stedenbouwkundige term worden traditioneel menselijke collectieve creaties bedoeld die tot doel hebben andere menselijke activiteiten mogelijk te maken (Gauthiez 2003, 128). Toegepast op de (laat)middel-eeuwse en vroegmoderne steden, denken we daarbij aan wegennet, stadsomwallingen, waterlopen, haveninfrastructuur, enzovoort.
20. Cuvelier 1912, I, LXV.

Noten

1. Vannieuwenhuyze 2011, 877-884.
2. Van 't Hoff 1953, 19; Danckaert 1968, 19; Visser 1992-2001; Laurent 1963, 213.
3. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Kaarten en Plannen, MS 22.090, n°s 15 & 70. Beide plannen maken deel uit van de zogenoemde collectie 'minuten', die in de negentiende eeuw opdoken en door de Koninklijke Bibliotheek werden aangekocht.
4. Madrid, Bibliotheca Nacional, MS Res 200. De stadsplannen uit de tweedelige atlas worden in de wetenschappelijke literatuur meestal bestempeld als de 'netkaarten'.
5. Het is hier uiteraard niet de bedoeling om dieper in te gaan op de discussie over de ontstaans- en bestaansredenen van de stadsplannen en over de relatie tussen minuten en netkaarten. Voor een recent bibliografisch en historiografisch overzicht, zie Vannieuwenhuyze & Lisson 2012 (ter perse).
6. Zie onder meer Des Marez 1935 en Vannieuwenhuyze 2008 (voor Brussel); Borremans & Walschot 1967 en Franssens s.d. (voor Halle); Verbesselt 1950 en Peeters 1969 (voor Vilvoorde).
7. Vannieuwenhuyze 2008, 16-54 & bijlage 2.
8. Op de zestiende-eeuwse stadsplannen treft men bijvoorbeeld een ruim scala aan informatie aan: verscheidene types gebouwen, infrastructuur, groengebieden, straten, pleinen, waterlopen, fontein, enzovoort. Via de digitale thematische deconstructie kunnen al deze elementen afzonderlijk uit de kaart worden gelicht en bestudeerd.
9. We vinden de vermelding *St Corneliis* enkel terug in de facsimile-uitgave van Ruelens (Ruelens 1884-1924: aflevering *Bruxelles*).

Summary

Brussels, Halle, Vilvoorde : a topographic comparison based on the town plans by Jacob van Deventer / Bram Vannieuwenhuyze

In the 16th century Jacob van Deventer drew about 250 topographic plans of towns situated in the Low Countries. They are generally known for their high standard of accuracy. As a result, they are very important historical documents, which could be used for comparative topographic research of 16th-century towns and their immediate surroundings. In this article, the plans of Brussels, Halle and Vilvoorde - three neighbouring towns in the former duchy of Brabant - are analyzed and compared by using a new digital method for map analysis: the 'Digital Thematic Deconstruction'. It starts from the assumption that historic maps are very complex and multilayered compilations of topographic elements, which have to be analyzed meticulously. The method not only allows one to isolate every single topographic feature, but also to gain insight into the complex composition and accuracy of the maps as a whole. Moreover, it offers the opportunity to make a solid comparison of the topographic features and patterns of the urban landscape. On this basis, the 16th-century spatial characteristics of Brussels, Halle and Vilvoorde are compared for the first time.

Bij onderzoek op de Vrije Universiteit naar de geschiedenis van de Natuurschoonwet 1928 (NSW)¹ deed zich aanvankelijk het probleem voor dat bronnenmateriaal na de Tweede Wereldoorlog moeilijk te vinden was. Ik legde het probleem voor aan een collega die wel iemand kende die daar meer van kon weten. Op de vraag of hij wist waar zulke bronnen zich konden bevinden, luidde het verrassende antwoord: “die liggen vermoedelijk onder mijn ledikant”. Ing. Willem van Vliet, nu werkzaam bij de Stichting Geldersche Kasteelen, redde in de jaren '90 uit een vuilniscontainer van het Ministerie van Landbouw een grote map met daarin 304 kaarten. Op deze kaarten zijn met de hand alle landgoederen die waren gerangschikt onder de Natuurschoonwet 1928 ingekleurd. De kaarten berusten nu, dankzij de gulle gift van de vinder, in de Universiteitsbibliotheek van de Vrije Universiteit (UBVU).

Ontstaansgeschiedenis van de kaarten

De Natuurschoonwet is een wet die landgoedeigenaars fiscale voordelen verschaft als zij het natuurschoon op hun landgoed voor de duur van 25 jaar in stand houden.² Het fiscale voordeel wordt groter als zij dat landgoed voor het publiek openstellen. In Nederland is sinds het begin van de jaren '50 ruim 100.000 ha. onder deze wet gerangschikt. Lang niet altijd werd het gehele landgoed onder de wet gebracht. Delen ervan, zoals bouw- en weilanden konden en kunnen worden uitgesloten. Teneinde het de belastinginspectie mogelijk te

Natuurschoonwetkaarten gered en nu via internet te raadplegen

maken de naleving van de regels van de wet ter plekke te controleren, zijn deze kaarten gemaakt. De opdracht daartoe ging uit van het Ministerie van Financiën. In oktober 1940, toen er inmiddels ruim 500 landgoederen onder de NSW vielen, is een tamelijk uitvoerig schrijven uitgegaan van het waarnemend hoofd van het ministerie naar de directeurs van de belastingdienst in het land.³ Er was bij het ministerie enige zorg te bespeuren omdat de controle op de naleving van de bepalingen van de Natuurschoonwet weinig consistentie vertoonde. De controle dreigde te globaal te worden, te onregelmatig en weinig systematisch, waarbij tijdsgebrek zeker een rol speelde. Het was ook lastig. Er waren belastingressorts waar allerlei kleine landgoederen lagen, terwijl het elders ging om bijzonder grote complexen. Aanleiding om de controle te verbeteren waren houtvellingen in het belastingressort Almelo die in strijd waren met de NSW. In Almelo, waar toen zestien landgoederen lagen met een gezamenlijke oppervlakte van 5.000 ha., bleek dat de naleving van de NSW nog nimmer tegen het licht was gehouden.⁴ Om lijn te brengen in het toezicht op de werking van de NSW moest er om te beginnen jaarlijks half oktober verslag worden uitgebracht. In zo'n verslag moest worden vermeld volgens welk rooster welke landgoederen wanneer waren gecontroleerd, door wie en hoe. Bij het doorlezen van de richtlijnen valt op dat er uiteindelijk wel enige systematiek ontstond, maar dat de situatie per inspectie aanmerkelijk verschilde: ‘het geven van voor alle kantoren gelijkelijk geldende voorschriften is niet mogelijk’, het ging om algemene richtlijnen. De kadasters waren een belangrijke steunpilaar, maar hadden ook veel beperkingen omdat, zeker bij grote landgoederen, het werk al snel onoverzichtelijk werd. Onderzoek ter plaatse was het motto,

maar ook dat had z'n beperkingen. Zo was het bij grote landgoederen van honderden of meer dan 1.000 ha. natuurlijk geen doen om alle percelen te bekijken, maar konden inspecties alleen globaal tot een beoordeling komen of de wet werd nageleefd. Inspecteurs moesten ook afgaan op hun eigen ‘plaatselijke bekendheid’ of hun informatie betrekken bij mensen, in het bijzonder de belasting-ambtenaren, die de streek goed kenden. Krantenberichten moesten worden nagezocht op houtvellingen. Verkopen van grond moesten zeker worden bijgehouden, wat dat betreft was het kadaster uiteraard onmisbaar. Als hulpmiddel hierbij, en daar gaat het om, konden kaartbladen van een ongekleurde editie van de Chromo-topografische Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden op de schaal van 1:25.000 worden gebruikt, de zogenaamde Bonnebladen. Hierop zouden aan de hand van de gegevens in het kadaster, de grenslijnen van de landgoederen worden getrokken zodat de inspectie beschikte over een middel om snel een globaal overzicht ter plaatse te hebben. Op die kaarten kon men dan door arcering of op andere wijzen de veranderingen ‘omtrent den cultuurtoestand e.d.’ aanbrengen. De NSW-kaarten uit de jaren vijftig vonden dus hun oorsprong in de bij het Ministerie van Financiën gevoelde noodzaak inzicht te krijgen in het naleven van de wet.

Welke informatie is er over de NSW-kaarten beschikbaar?

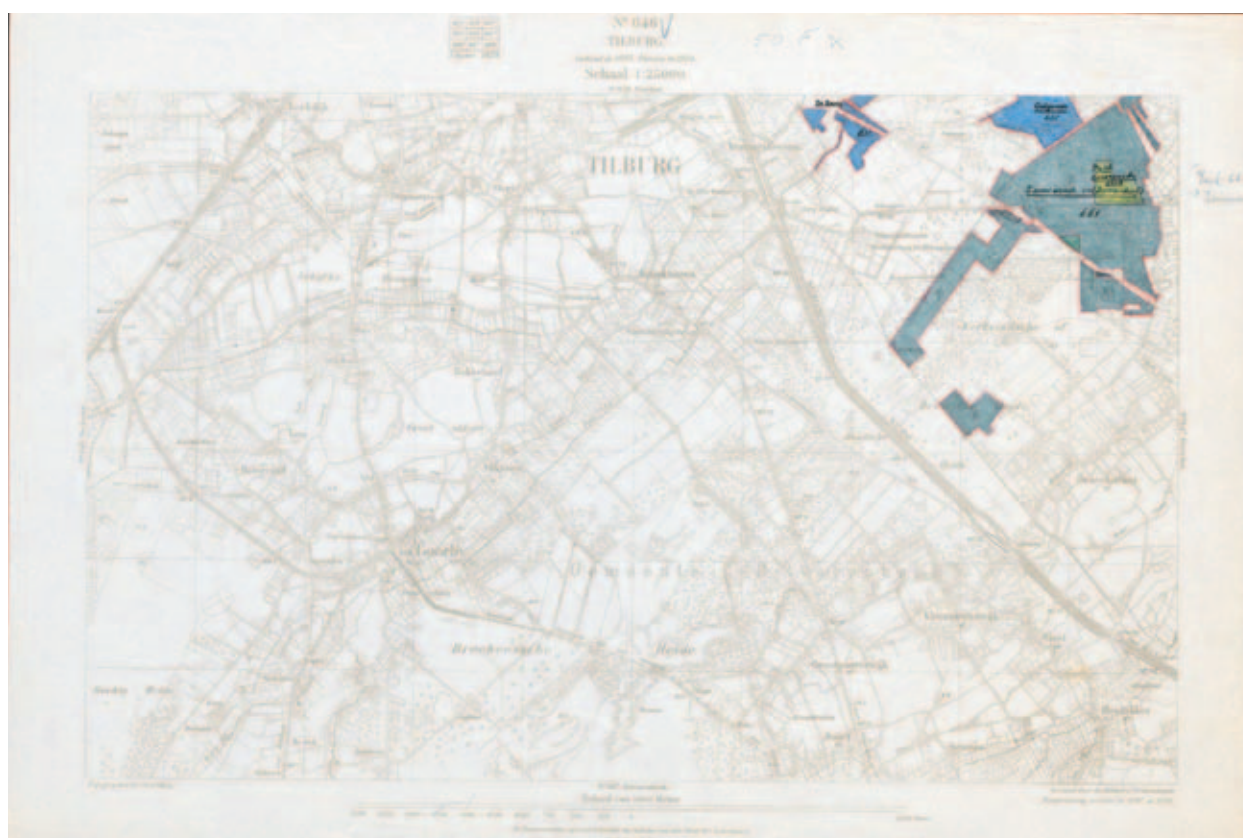
De documentatie rond deze kaarten is beperkt. Bovenstaande uiteenzetting van het Ministerie van Financiën is eigenlijk alles. De kaarten zelf geven wel enige informatie prijs. Zo staat van ieder landgoed de naam op de kaarten vermeld. Er staat ook een nummer, maar het bleek niet mogelijk die bijvoorbeeld

Dr. S.W. Verstegen is universitair docent geschiedenis aan Faculteit der Letteren van de Vrije Universiteit te Amsterdam.

1. Oude versie van een NSW-kaart op een kleuren-uitgave van de Bonneblad 646 (Tilburg) (UBVU, 105050001262).

2. Nieuwe versie van blad 646 van de NSW-kaart waarop wijzigingen in de begrenzingen van de NSW-landgoederen zijn doorgevoerd (UBVU, 105050001261).

te koppelen aan de dossiers over deze landgoederen. De dossiers zijn te vinden in het Archief van het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij.⁵ De dossiernummers in het archief corresponderen helaas niet met die op de kaarten, vermoedelijk omdat de dos-

siernummering diverse malen is veranderd. Wel is het zo goed als zeker dat er geen kaarten ontbreken. Dat is als volgt gecontroleerd. Van alle NSW-terreinen die op méér dan één kaart staan afgebeeld, dat zijn er honderden, is gekeken of andere gedeelten op aangrenzende

kaarten waren te vinden. Dit was *altijd* het geval. Ieder NSW-landgoed is volledig afgebeeld, met andere woorden: er ontbreekt geen enkel stuk van geen enkel NSW-terrein in de verzameling. Overigens zijn er ook kaarten waarop geen enkel landgoed staat ingetekend

3. Blad 496 (Winterswijk) met landgoederen waarvan alleen de randen onder de Natuurschoonwet vallen (UBVU, 105050001197).

(bijvoorbeeld kaart 737) en kaarten met een afwijkende vorm (kaart 50). Van sommige kaarten bestaan twee versies (onder andere kaart 272 en kaart 646).

Datering van de kaarten

Het gaat om kaarten die op zijn laatst gedrukt zijn in 1947. Maar in welke periode zijn zij ingekleurd en gebruikt? Aan de hand van de persberichten die het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen maandelijks verspreidde tot en met het jaar 1958 is na te gaan dat alle landgoederen die tot en met februari 1958 onder de NSW werden gebracht, allemaal op de kaarten zijn terug te vinden, maar latere niet.⁶ De kaarten zijn dus in ieder geval tot dat jaar bijgehouden en in gebruik geweest. Collectiespecialist drs. Lida Ruitinga van de Universiteitsbibliotheek van de Vrije Universiteit opperde dat de op de kaarten gearceerde landgoederen misschien aan de wet waren onttrokken, hetgeen strookt met de bovengenoemde aanbevelingen van het Ministerie van Financiën. Inderdaad blijkt het zo te zijn dat de gearceerde landgoederen uitstekend corresponderen met de landgoederen die volgens diezelfde persberichten aan de NSW waren onttrokken: alle landgoederen die tussen 1951 en eind 1956 volgens

de persberichten van het ministerie aan de wet werden onttrokken, blijken gearceerd. Het jongste gearceerde landgoed op de kaarten is Nieuw Groevebeek dat op 8 mei 1956 aan de wet werd onttrokken. Via deze methode was het ook mogelijk om tot op de maand te achterhalen wanneer men begonnen is met het intekenen van de kaarten.

Het oudste onttrokken landgoed dat gearceerd op een kaart staat is dat bij het Huis Doorn dat op 4 juli 1950 aan de wet werd onttrokken (kaart 466), terwijl 'De Tempel' in Rotterdam, onttrokken op 24 maart van datzelfde jaar 1950 *niet* op de kaarten staat. Dat betekent dus dat tussen 24 maart en 4 juli 1950 een begin is gemaakt met het tekenen van de kaarten. De kaarten zijn dus gebruikt tussen maart 1950 en februari 1958. Dat het landgoed Feithenhof, midden op de Veluwe, in april 1957 aan de wet werd onttrokken, is overigens nog niet aangekend op de kaarten (kaart 373). Ook dat wijst er op dat in 1958 het gebruik van de kaarten is gestopt.

Enkele gebruiksmogelijkheden

De kaarten kunnen op verschillende manieren inzicht geven in de ontwikkeling van het Nederlandse landschap. Allereerst onthullen de ingetekende

gedeelten de wijze waarop in de praktijk de NSW werkte. Bij sommige landgoederen in de Achterhoek blijken alleen de randen van percelen onder de wet te vallen. Het ging daarbij vermoedelijk om houtwallen die commercieel geëxploiteerde landerijen omgorden (kaart 496).

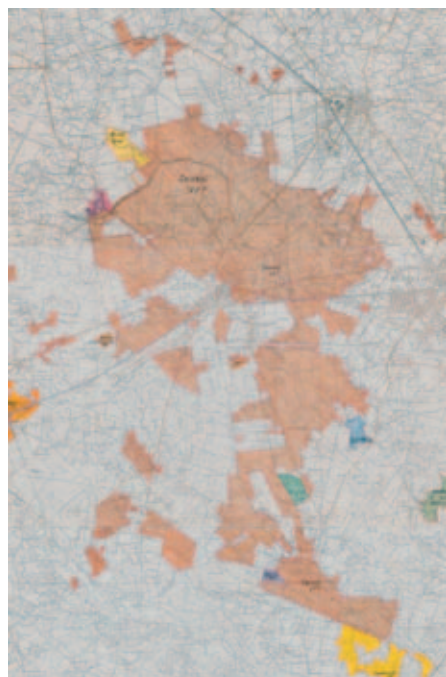
Bij veel landgoederen loopt een gekleurde streep vanuit het centrale complex (kaart 336). Het ging hier vermoedelijk om lanen omzoomd door opgaande bomen. Wel heel extreem was iets dergelijks het geval bij toch al vreemd gevormde NSW-landgoed Helenaveen (kaarten 693, 694, 711). Het ging hier om rijen bomen langs het Willemskanaal.

De verschillen in grootte tussen landgoederen komen dankzij de kaarten uitstekend in beeld. Men vergelijkte het grootste private NSW-landgoed in Nederland, Twickel (kaarten 379, 398 en 417) met het allerkleinste, het arboretum Trompenburg in Kralingen in Rotterdam (kaart 502). Twickel is geheel gearceerd omdat het in 1954 aan de NSW werd onttrokken.

De Universiteitsbibliotheek van de Vrije Universiteit heeft de gehele serie kaarten gescand en deze is nu digitaal te raadplegen via de Beeldbank van de UB

4. Fragment van blad 711 (Panningen) met daarop een deel van het landgoed Helenaveen (UBVU, 105050001297).

5. Twickel, het grootste private NSW-landgoed, strekt zich uit over Bonneblad 379, 398 en 417 (UBVU, 105050001105, 105050001119, 105050001136).

6. Arboretum Trompenburg, het kleinste NSW-landgoed, fragment van blad 502 (UBVU, 105050001200).

VU.⁷ De kaarten zijn ook te vinden op het Geoplaza als georefereneerd bestand, waardoor het mogelijk is de vroegere omtrek van de NSW-landgoederen te projecteren op een moderne kaart.⁸ Bovendien zijn de landgoederen zelf gevectoriseerd, waardoor bewerkingen met GIS-applicaties mogelijk zijn. Dit maakt het mogelijk de vroegere omtrek van de NSW-landgoederen te projecteren op de huidige situatie. Er zijn ongetwijfeld meer toepassingen denkbaar. Om er nog één te noemen: in één beeld kan het totale Nederlandse NSW-bezit zichtbaar uit het midden van de jaren vijftig van de vorige eeuw inzichtelijk worden gemaakt en dan is overduidelijk dat het beschermde natuurschoon zich concentreerde in het midden en oosten van het land. Een tweede concentratie is duidelijk te zien langs de Hollandse kusten van de Noordzee. Buiten deze gebieden, dus in de noordelijk en zuidelijke provincies, waren NSW-landgoederen schaars.

7. Gegeoreferende NSW-kaarten en gevectoriseerde landgoederen in het Geoplaza van de UB VU.

Noten

1. Staatsbosbeheer, *The Nature Scenery Act 1928 in the Netherlands: fiscal measures to stimulate the preservation of valuable 'country-estate' in the cause of nature conservation* (Den Haag: SDU, 1977).

2. H.R. Bruggink, *Fiscale Aspecten van Natuur-schoon in Nederland* (Amersfoort: SDU, 2007).
3. Nationaal Archief, Centrale organisatie van Staatsbosbeheer 1945- 1989. Archiefbloknummer 5144, inv. nr. 6380.
4. Nationaal Archief, Algemene Index Ministerie van Financiën inv. nr. 2148. Brief betreffende Toezicht op de naleving der Natuurschoonwet 1928, 12 april 1940.
5. Nationaal archief, Archief van het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij: Staatsbosbeheer, 1928- 1986, 55 Het adviseren van de betrokken ministers inzake de rangschikking van een onroerend goed als Natuurschoonwet-Landgoed, 1945- 1982, nrs. 2- 990.
6. Nationaal Archief, Ministerie van Onderwijs Cultuur en Wetenschappen afdeling oudheidkunde en natuurbescherming, inv. nr. 4886.
7. <http://imagebase.ubvu.vu.nl/cdm/compound-object/collection/krt/id/3557> Het plaatskenmerk van de set landgoedkaarten in de UB VU is LK.11659gk 162/od.
8. <http://geoplaza.ubvu.vu.nl/cdm/singleitem/collection/gpz/id/230>

Summary

Maps of the Nature Scenery Act saved and now to be seen on the internet / Wybren Verstegen

In The Netherlands private landowners were, at least until the mid-20th century, indispensable in the development of nature conservation. An important improvement in this respect was the introduction of the Nature Scenery Act in 1928. It substantially eased the taxation pressures on estates. The law obliged owners to keep their estates intact and open them up to the public if they wanted to reap the full benefits of the law. Until the early 1950s some 650 landed estates, both large and small, and privately-owned forests became strong pillars of nature conservation in The Netherlands. Years ago, a complete collection of 300 maps concerning these estates was saved from a trash container of the Dutch Department of Agriculture. Dating from the 1950's, they can now be consulted on the internet. The collection is administered by the Library of Amsterdam's Vrije Universiteit.

In 2008 heeft de Universiteitsbibliotheek Leiden een vroege manuscriptkaart aan kunnen schaffen. Het betrof een proceskaart van de polder Donkersloot. In dit artikel wordt getracht deze kaart te dateren en te achterhalen welke rol deze kaart in de geschillen om de polder Donkersloot gespeeld heeft. Tevens wordt een vergelijking gemaakt met een andere proceskaart van dit gebied die zich in het Regionaal Archief Gorinchem bevindt. Voor het gemak noemen we de kaarten in dit artikel de Leidse kaart en de Gorkumse kaart. Een uitgebreide analyse van de kaart en het proces wordt gepubliceerd in een meerdelige reeks in het *Biesbosch.nu Magazine*.¹

Vroege proceskaarten in Nederland

Er zijn slechts zestien kaarten bekend van Nederlands grondgebied die vervaardigd zijn vóór 1500 of gedateerd zijn circa 1500.² In de loop van de zestiende eeuw, vanaf circa 1535,³ zien we dat de productie van kaarten toeneemt, of dat er althans meer kaarten uit deze periode overgeleverd zijn. Volgens Harvey is het verschil in aantal bewaard gebleven kaarten uit de periode vóór 1500 en de periode 1500-1550 alleen te verklaren uit het feit dat er voor 1500 gewoonweg veel

H. van de Graaf is hoofdredacteur van het digitale *Biesbosch.nu Magazine*. In dit magazine wordt een serie over beide kaarten in relatie tot Donkersloot gepubliceerd en zullen de resultaten van het verdere onderzoek worden gepubliceerd. Meer informatie over en/of lid worden van dit gratis magazine: www.biesbosch.nu.

Drs. M. Storms is conservator kaarten en atlassen van de Universiteitsbibliotheek Leiden. Daarnaast is hij werkzaam als kartografisch redacteur bij uitgeverij HES & De Graaf en is hij redactielid van Caert-Thresoor.

Henk van de Graaf & Martijn Storms

'De polder in kwestie'

De ontdekking van een onbekende zestiende-eeuwse proceskaart van de polder Donkersloot

minder kaarten vervaardigd zijn, en dus niet doordat deze vroegste kaarten grotendeels verloren zouden zijn gegaan.⁴ Veel van de oudste kaarten die in Nederland vervaardigd zijn deden dienst bij juridische kwesties.⁵ Deze kaarten zijn vaak losgeraakt van de bijbehorende juridische documenten. Meestal is uit de teksten op de kaart wel op te maken dat deze een rol heeft gespeeld in een juridische kwestie. Dat is ook het geval op de beide proceskaarten van de polder Donkersloot, die wordt aangegeven als 'de polder in kwestie'.

Gesteggel en gekrakeel

Een 'soap' zouden we het tegenwoordig noemen; gesteggel en gekrakeel tussen de ambachtsheren van de Alblasserdam en de dijkheemraden van de Alblasserwaard over een stuk grondgebied. Het zou zo rond de jaren 1373-1376 beginnen en pas eindigen in 1814; de strijd om de eigendoms- en gebruiksrechten van polder Voor-Donkersloot. Polder Voor-Donkersloot is allang geen polder meer maar een industriegebied gelegen aan wat tegenwoordig de rivier de Noord heet. Het ligt op de zuidoever tussen de dorpen Ridderkerk en Slikkerveer. Op de andere oever ligt de Alblasserwaardse ringdijk tussen Alblasserdam en Kinderdijk. Voor-Donkersloot was ooit Alblasserwaards grondgebied. Een onbedijkt, buitendijks gelegen stuk land direct tegen het zuidwestelijke dijkvak van de Heerlijkheid Alblasserdam. Dit dijkvak had destijds de naam 'Dijk op Donkersloot' grofweg het tegenwoordige Kinderdijk. Het gebied was een niet onaanzienlijk stuk land

waar door diverse partijen aanspraak op gemaakt zou worden en de gemoederen uiteindelijk meer dan vier eeuwen zou bezighouden. Op 2 december 1814 besloot koning Willem I de polder definitief toe te voegen aan Ridderkerk ten koste van Alblasserdam en maakte daarmee een einde aan 440 jaar gesteggel en gekrakeel over een stuk buitendijks land wat eens zo onlosmakelijk verbonden leek met de Alblasserwaard.

De voorgeschiedenis van het gebied

De geschiedenis van Donkersloot begint in de dertiende eeuw. Volgens een charter uit 1280 is er sprake van een Donkersloete en in 1330 een 'pape (geestelijke) van Donkersloete'. De polder is dan nog onbedijkt en alleen voorzien van een kade. Het is niet ondenkbaar dat er plannen waren de polder binnen de ringdijk van de Alblasserwaard te dijken, maar de rivier en de zee had wat anders in petto. Het nog jonge Donkersloot zou het de komende decennia zwaar te verduren krijgen.

In het jaar 1374 spreekt de Tielse kroniek over "tot Pasen durende hoge waterstanden, in Duitsland ontstaan als gevolg van voortdurende zware sneeuwval en grote hoeveelheden smeltwater" en verder "in polder Ryederweer in Holland heeft de overstroming dorpen en kerken verwoest". Tussen 1373 en 1376 is bekend dat er regelmatig ernstige wateroverlast was vanuit zee.⁶ De Tielse kroniek meldt dit ook voor de jaren 1375 en 1376.⁷ Deze stormvloed veroorzaakte grote dijkdoorbraken en langdurige inundaties in de Alblasserwaard. Maar ook het hoge bovenwater vanaf de rivieren en de

daarmee gepaard gaande dijkdoorbraken elders zorgde voor ernstig wateroverlast van binnenuit doordat al het water via de laag gelegen zuidwesthoek de Alblasserwaard moest verlaten.

Uiteindelijk zouden deze factoren, aangevuld met waarschijnlijk veelvuldige aardhaling uit de polder ter versterking van de ringdijk rondom de Alblasserwaard leiden tot een onhoudbare situatie voor Donkersloot. De genadeklap kwam mogelijk pas in 1413 toen er een grote waterlozing door de sluizen van Alblaserdam ging en waardoor er een "grote schuring" in de polder ontstond. Het is niet aannemelijk dat na deze verspoeling nog bewoning op de polder mogelijk was. Waarschijnlijk is de bewoning op Donkersloot langzamerhand na de grote overstromingsjaren in de peri-

ode 1373-1376 en 1406-1413 verlaten. De grote watervloeden bleef niet zonder gevolgen voor het gebied. Mede door uitschuring en verspoeling ontstond er in de tijd, ter plaatse een geheel nieuwe waterstaatskundige situatie. De rivier de Merwede verlegde zijn hoofdstroombed, ging ten zuiden in plaats van ten noorden van Donkersloot stromen en zette daarmee een proces in gang waardoor de Alblasserwaard uiteindelijk een flink stuk van zijn zuidwestelijke punt zou verliezen.

Het verloren Alblasserwaardse deel van Donkersloot is na de eind veertiende- en begin vijftiende-eeuwse overstromingen niet meer dan een 'drijvende' plaat tussen twee rivierlopen waarbij de oude loop van de Merwede langzaam verzandt. Nog jaren zou deze plaat, het

restant van een stukje Alblasserwaard, het domein blijven van jagers en vissers. Pas toen er wat te 'halen' viel, aardhaling bijvoorbeeld voor dijkversterking en men er vee op wilde laten grazen ontstonden er conflicten tussen de ambachtsheren van Alblaserdam en het Hoogheemraadschap en weer later tussen die van Ridderkerk en Alblaserdam.

Twee kaarten

De hier besproken manuscriptkaarten hebben te maken met een proces gevoerd voor het Hof van Holland (1545-1549). De ambachtsheer van Alblaserdam Gotschalck van Outhesden eist hierin zijn rechten op tot het heffen van boetes en van vergoedingen voor gebruik van

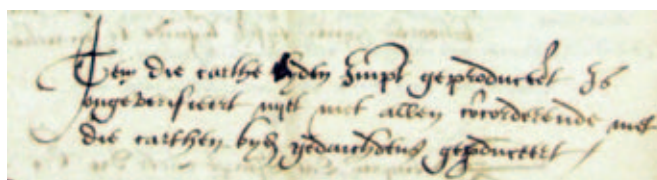
1. De Gorkumse kaart, gemaakt in opdracht van de dijkheemraden van de Alblasserwaard (Regionaal Archief Gorinchem, Hoogheemraadschap Alblasserwaard en Arkel beneden de Zouwe, inv.nr. 92).

2. De Leidse kaart, gemaakt in opdracht van de ambachtsheer van Alblasserdam (Universiteitsbibliotheek Leiden, COLLBN 051-26-001).

de polder Donkersloot. Hij voert dit proces tegen het Hoogheemraadschap van de Alblasserwaard. Met name het recht op aardhalen uit de polder ter versterking van de dijken van de Alblasserwaard en de vergoedingen hiervoor worden betwist. In 1549 stelt het Hof de ambachtsheer voor het grootse deel in het gelijk. Het Hoogheemraadschap gaat hier niet mee akkoord en brengt de zaak voor de Grote Raad van Mechelen. Hier volgt een beroep op de uitspraak van het Hof van Holland (1549-1579). Claes van Outheusden en Arent Coebel brengen namens de erfgenamen nieuwe feiten naar voren in de hoop wederom een gunstige uitspraak te krijgen tegen het heemraadschap. Vertraagd door de Tachtigjarige Oorlog zou de hele procedure een langshepend en moeilijk proces blijken maar uiteindelijk wijst de Raad in 1579 toch vonnis waarbij ze de eerdere uitspraak van het Hof van Holland bevestigd en de ambachtsheren in het gelijk stelt.

Ter verduidelijking bij het proces van 1545-1549 en om de complexe situatie ter plaatse inzichtelijk te maken voor de rechtbank zijn er minstens twee manus-

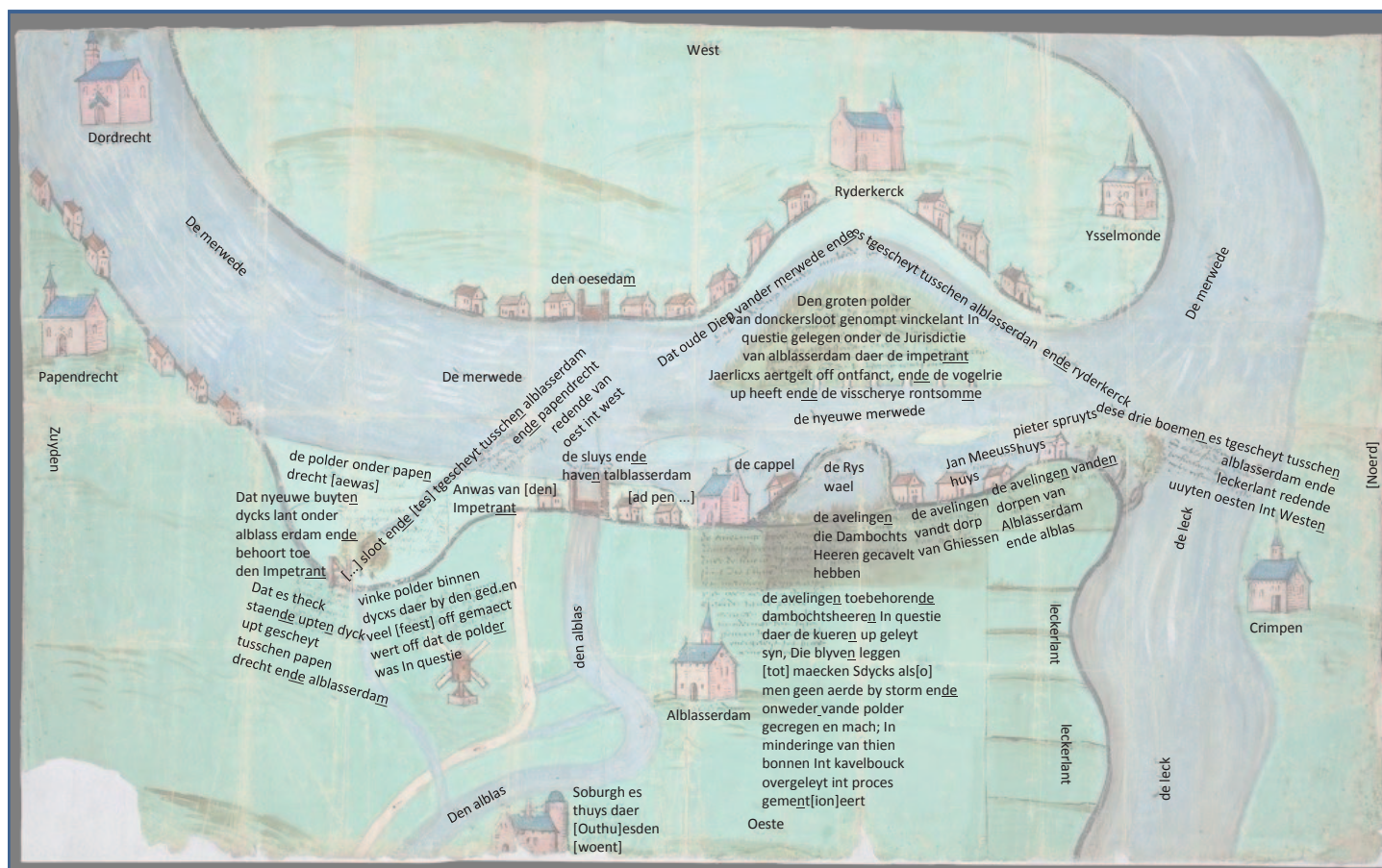

3. Passage over de Leidse kaart in een processtuk uit 1545 (Gemeentearchief Rotterdam, toegang 336, 15II, omslag A-S.)

criptkaarten gemaakt: De Gorkumse kaart en de Leidse kaart. Beide kaarten mogen gerekend worden tot de vroegste manuscriptkaarten uit het gebied. De Gorkumse kaart⁸ (zie afbeelding 1) is in opdracht van de dijkheemraden van de Alblasserwaard gemaakt door Symon de Scilder.⁹ Deze kaart wordt genoemd in een bijzonder verbaal van 15 oktober 1545 en behoorde bij het genoemde proces voor het Hof van Holland waarin een aantal notabelen een visuele inspectie uitvoeren in het gebied. Deze beschrijving levert unieke informatie op en met de manuscriptkaart in de hand kan bijna letterlijk een tocht door het landschap van 1545 gemaakt worden.

De Leidse kaart¹⁰ (zie afbeelding 2) is gemaakt in opdracht van Gotschalck van Outheusden, de ambachtsheer van Alblasserdam. Dit blijkt uit een processtuk uit 1545 waarin staat: "Item die

carthe bijden imp[etrant] geproduceert is ongeverifieert niet met allen co[n]corderende met die carthen bijden gedaichdens geproduceert."¹¹ De impetrant in deze is Gotschalck van Outheusden. De door hem geproduceerde kaart wordt door de tegenpartij niet geaccepteerd, omdat deze niet overeenkomt met de door de kaarten die in opdracht van de dijkheemraden van de Alblasserwaard vervaardigd zijn. Men kan het niet eens worden over de juistheid van de ingetekende gebieden in relatie tot de aanspraken hierop. Dat de kaart door "de impetrant geproduceert" is wil niet zeggen dat Gotschalck van Outheusden de kaart zelf getekend heeft. Waarschijnlijk wordt ermee bedoeld dat de kaart in zijn opdracht getekend is. Uit het citaat valt overigens wel op te maken dat er door de tegenpartij meerdere kaarten voor het proces vervaardigd zijn. De Leidse kaart werd in 2008 aangekocht

4. Getranscribeerde teksten op de Leidse kaart.

via antiquariaat A.G. van der Steur in Haarlem. De kaart zou in de jaren 1990 geveild zijn bij veilinghuis Glerum. De exacte veiling en herkomst van de kaart is tot op heden echter niet achterhaald.

De objecten en teksten op de Leidse kaart

De Leidse kaart bevat een schat aan informatie in relatie tot het proces over de polder Donkersloot. De getranscribeerde teksten zijn weergegeven in afbeelding 4. Naast het feit dat de topografie van de Leidse kaart sterk afwijkt van de werkelijkheid zijn ook veel objecten op deze kaart fantasievoorstellingen. Voor kerken en huizen zijn steeds ongeveer dezelfde afbeeldingen gebruikt. De steden en dorpen op de kaart, Dordrecht, Papendrecht, Alblasterdam, Ridderkerk, IJsselmonde (mogelijk wordt het dorp Slikkerveer bedoeld) en Crimpen aan de Lek, zijn met een min of meer uniform getekende kerk weergegeven. Dordrecht ligt in de linkerbovenhoek en is in het water getekend. Verdere bebouwing is vrijwel uitsluitend langs de dijken van de Noord ingetekend.

De kerk van Papendrecht en de dijk met huizen aan de linkerkant is zeer schetsmatig weergegeven. In de buitendijks gelegen polder Nieuwland (lichtgroen) is een griendje weergegeven (bomen) en het scheidingshek tussen de heerlijkheid Papendrecht en Alblasterdam, maar vreemd genoeg niet het Noordhoekse Wiel. De enige molen op de kaart is die van de Vinkerpolder. Deze polder had al vóór 1514 windbemaling die uitwaterde in het riviertje de Alblas. Mogelijk heeft ze op de plaats gestaan van de zeer oude, achtkantige houten molen die uiteindelijk in 1944 verloren ging door brand.¹² Bij de molen staat een opvallende tekst “Vinke polder binnen dycxs daer by den

ged[aagd]en veel [feest] off gemaect wert off dat de polder was In questie”. Er was blijkbaar discussie om welk gebied het nu ging.

Onder de molen vinden we Hof Souburg (afbeelding 5). Ook dit is een fantasievoorstelling. Wanneer het kasteel verloren is gegaan is niet zeker maar opgravingen spreken over een vierkante toren en niet een ronde zoals op de kaart is aangegeven. Helaas is een deel van de tekst moeilijk leesbaar maar waarschijnlijk staat er bij de afbeelding van Hof Souburg geschreven: ‘Soburgh es thuyes daer [Outhu]esden [woent]’. Het geslacht Outhesuden neemt in 1533 de

5. Fantasievoorstelling van Hof Souburg met ronde toren op de Leidse kaart.

6. Kapel naast het Rijenwiel op de Leidse kaart.

7. De huizen met de namen van de bewoners Jan Meeuss en Pieter Spruyts op de Leidse kaart.

8. 'De polder in questie' Donkersloot op de Leidse kaart.

heerlijkheid over van Juliane Beuckelaer, dochter van de ambachtsheer van Alblasterdam Thomas Beuckelaer Symonsz. De Otheusdens zouden de heerlijkheid tot 1563 in bezit houden.¹³

Langs Souburg loopt het riviertje de Alblas richting de uitwateringssluys van Alblasterdam.

Halverwege vinden we de kerk van Alblasterdam die dateert uit ongeveer 1475. Rechts naast de sluis staat 'de cappel' getekend, aan het water van de Merwede (afbeelding 6). Er zijn indicaties dat er op deze plek, ten oosten van het Rijenwiel, inderdaad een kapel gestaan heeft.¹⁴ Naast de kapel begint, sterk uitvergroot, de 'Rys wael'; het

huidige Rijenwiel. Eronder staat een tekst die een aanwijzing geeft over de opdrachtgevers van de kaart:

"de avelingen toebehorende dam-boschtsheeren In questie daer de kueren up geleyt syn, Die blyven leggen [tot] maecken Sdycks als[o] men geen aerde by storm ende onweder vande polder gecregen en mach; In minderinge van thien bonnen Int kavelbouck overgeleyt int proces gement[ion]eert"

Een aveling is een strook land langs een dijk die voor de stevigheid van die dijk onaangeroerd moet blijven. Deze avelingen onder het Rijenwiel zijn echter aangewezen door de ambachtsheren van Alblasterdam en andere dorpen om, als ze 'bij storm ende onweder' niet bij de polder Donkersloot kunnen komen, aarde te halen ter versterking van de dijken. Een opvallend detail bij dit stukje van de kaart is dat het land onder het Rijenwiel donkerder is geschilderd dan de rest van de kaart. Het lijkt erop dat dit niet door (vieze) fingerwijzingen op de kaart donkerder is geworden, maar waarschijnlijk grensscheidingen (Blokweer) probeert weer te geven.

Verder de dijk volgend komen we een bijzonderheid tegen. De twee huizen die voor de drie bomen (die de grens markeren tussen Alblasterdam en Lekkerlant) staan hebben de namen van de eigenaren meegekregen (afbeelding 7). Het gaat om Jan Meeuss huis en Pieter Spruyts huis. Deze namen komen voor in het verbaal van 15 oktober 1545. Hoewel huizen lange tijd door dezelfde personen bewoond kunnen worden ondersteunt het de datering van de kaart. De exacte aangegeven locatie van beide huizen blijkt een belangrijk gegeven als we nogmaals naar het proces en het verbaal uit 1545-1549 kijken. Hier wordt gesteggeld over de grensscheiding tussen Alblasterdam en Lekkerlant (het huidige Nieuw-Lekkerland). De grensscheiding bij de Leidse kaart ligt in het verlengde van Jan Meeuwss huis. Op de Gorkumse kaart (die van de dijkheemraden dus) is de grensscheiding veel westelijker aangegeven, namelijk langs de sloot vanaf de Blokweerse molen naar de dijk, ongeveer ter hoogte van het huidige Oosteromse Wiel en de plaats waar nu de Molenkade loopt. Kortom de verwarring bij de hoge heren over de exacte grensscheidingen is compleet. Dit is niet zo vreemd want als je ook nu nog naar deze grensscheiding tussen Alblasterdam en Nieuw-

Lekkerland kijkt zie je dat de grens bij dit gedeelte niet langs de dijk loopt maar landinwaarts ergens vanaf de Molenkade door een stukje Nederwaard tot aan het huidige theater Biggelmee, net om de hoek bij Hotel Kinderdijk.

En dan de ‘polder in kwestie’:

Donkersloot. Gelegen tussen het sterk uitvergroet getekende Rijenwiel en de kerk van Ridderkerk. Erboven (in het water) staat geschreven:

“Dat oude Diep vander merwede ende es tgescheyt tusschen alblasserdan [sic] ende ryderkerck” (afbeelding 8). In de polder zelf staat de tekst: “Den groten polder van donckersloot genompt vinckelant In kwestie gelegen onder de Jurisdicte van alblasserdam daer de impetrant Jaerlicxs aertgelt off ontfaect, ende de vogelrie up heeft ende de vischerye rontsomme” Onder de polder, in het water de tekst “de nyeuwe merwede”. Het mag duidelijk zijn dat de belangen van de ambachtsheer van Alblasserdam hier verdedigd worden. Opvallend is de tekst ‘donckersloot genompt vinckelant’. Mogelijk werd destijds het land van de ambachtsheer tezamen ‘Vinckelant’ genoemd. Aan de linkerkant van de kaart tenslotte het dorp ‘Ysselmonde’ en langs de rivier de Lek, ‘Crimpen’, het huidige Krimpen aan de Lek.

Tenslotte

De voorlopige conclusie kan op basis van de teksten in de kaarten en het verbaal uit 1545 luiden dat de dijkheemraden voor het proces voor het Hof van Holland, hoogstwaarschijnlijk in het jaar 1545, een kaart hebben laten maken ter ondersteuning van het pleidooi een weideverbod uit te vaardigen op de ‘polder in kwestie’ en zeggenschap wilde hebben over het recht op aardhaling in polder Donkersloot. Dit is de Gorkumse Donkerslootkaart uit het dijkheemraadarchief, nu in het Regionaal Archief Gorinchem. De ambachtsheer van Alblasserdam, Gotschalck van Outheusden, heeft vervolgens in hetzelfde jaar een kaart laten maken waarop hij zijn aanspraken als ambachtsheer zichtbaar maakt en hij aangeeft waar, wanneer en door wie er aardhaling mag plaatsvinden en dat er keuren op liggen. Dit is de Leidse kaart.

Het onderzoek naar de geschiedenis van de polder Donkersloot is weerbarstig. Er

is nog onvoldoende onderzoek gedaan naar vroege bronnen. Het transcriberen van de zestiende-eeuwse processtukken, maar ook die van de zeventiende en achttiende eeuw tussen de ambachtsheeren van Alblasserdam en Ridderkerk is nodig. Ook archeologisch en geologisch onderzoek kan nieuw licht werpen op de soms complexe materie. De verwachting is dat de antwoorden niet altijd in overeenstemming zullen zijn met wat er tot op heden over Donkersloot geschreven is en misschien roepen sommige antwoorden wel weer nieuwe vragen op. Het onderzoek naar de ontstaansgeschiedenis van dit dynamische gebied blijft daarom onverminderd intrigeren en met de uitkomsten van het lopende onderzoek in het verschiet valt er nog waarschijnlijk nog heel wat te ontdekken. In het gratis *Biesbosch.nu Magazine* kunt u de voortgang van dit onderzoek op de voet blijven volgen in de reeks ‘De Donkerslootse twisten’ en de rubriek ‘Mirakelse moeilijkheden’.

Noten

1. Henk van de Graaf, ‘De Donkerslootse twisten. 440 jaar gesteggel en gekrakeel’, *Biesbosch.nu Magazine* (mei 2011; september 2011; februari 2012; daarnaast verschijnt in *Biesbosch.nu Magazine* de rubriek ‘Mirakelse moeilijkheden’ van Henk van de Graaf, over de problemen die hij bij het onderzoek naar de kaart tegenkomt.
2. Peter van der Krogt, Lokale kaarten van Nederland uit de late Middeleeuwen. *Caert-Thresoor* 27 (2008): 29-42.
3. M. Donkersloot-de Vrij, *Topografische kaarten van Nederland uit de 16de tot en met de 19de eeuw. een typologische toelichting ten behoeve van het gebruik van oude kaarten bij landschapsonderzoek* (Alphen aan den Rijn: Canaletto, 1995): 9.
4. P.D.A. Harvey, Local and regional cartography in Medieval Europe. *The history of cartography vol. 3. Cartography in the European Renaissance*, ed. D. Woodward: 464-499.
5. M. Donkersloot-de Vrij, *Topografische kaarten van Nederland vóór 1750. Handgetekende en gedrukte kaarten, aanwezig in de Nederlandse rijksarchieven* (Groningen: Wolters Noordhoff/Bouma’s Boekhuis, 1981): 23-25.
6. J. Buisman & A.F.V. van Engelen, *Duizend jaar weer, wind en water in de lage landen. Deel 2 1300-1450* (Franeker: Van Wijnen, 1996): 244-245, 265.
7. J.A.E. Kuys et al., *De Tielse kroniek. Een geschiedenis van de Lage Landen van de*

volksverhuizingen tot het midden van de vijftiende eeuw, met een vervolg over de jaren 1552-1566 (Amsterdam: Verloren, 1983).

8. Regionaal Archief Gorinchem, Hoogheemraadschap Alblasserwaard en Arkel beneden de Zouwe, inv.nr. 92.
9. Gemeentearchief Rotterdam, toegang 336, Eigenaren Polder Voor-Donkersloot en Woude, 15III, omslag 14.
10. Universiteitsbibliotheek Leiden, COLLBN 051-26-001.
11. Gemeentearchief Rotterdam, toegang 336, Eigenaren Polder Voor-Donkersloot en Woude, 15II, omslag A-S.
12. H.A. Visser, *Molenconstructies. De molens van de Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden* (Stichting Publicaties Alblasserdam en Vijfheerenlanden, 1993).
13. zie ook: Henk van de Graaf, ‘Mirakelse moeilijkheden I: Onderzoek Donkersloot’, *Biesbosch.nu Magazine*, mei 2011 [http://www.biesbosch.nu/magazine/0511/artikel_mirakelsemoeilijkheden01.htm]
14. Henk van de Graaf, ‘Mirakelse moeilijkheden II: De kapel’, *Biesbosch.nu Magazine*, september 2011 [http://www.biesbosch.nu/magazine/0911/artikel_mirakelsemoeilijkheden02.htm]

Summary

‘The polder in question’: The discovery of an unknown 16th-century legal map of the Donkersloot polder / Henk van de Graaf & Martijn Storms

In 2008 Leiden University Library acquired an early legal map of the Donkersloot polder (south-east of Rotterdam). Historical research indicated that the map most likely was made in 1545 by request of the lord of Alblasserdam, Gotschalck van Outheusden, for a legal dispute against the Water Board of Alblasserwaard. In Gorinchem Regional Archives is kept a map from the same year by the opponent. The Donkersloot polder was part of Alblasserdam, but because of floodings in the 14th and 15th centuries, it ‘drifted’ apart from Alblasserdam. In the legal dispute of 1545-1549 Van Outheusden tried to clarify that Donkersloot was part of Alblasserdam and that he had usage rights of the polder. Both parties accused each other that the other’s map was inaccurate. In 1549 the Court of Holland justified the rights claimed by Van Outheusden for the greater part. The Water Board appealed but in 1579 the Great Council of Malines confirmed the Court’s finding. In 1814 King William I decided to add the polder to Ridderkerk.

De Stichting 1940-1945 gebruikte bij de fondsenwerving ter ondersteuning van verzetsstrijders, weduwen en wezen na de Tweede Wereldoorlog (in de jaren 1947 tot 1955) een kaart van Nederland met 20 vignetten (rond de kaart) en een aantal verwijzingen (in de kaart) naar – toen nog courante – oorlogservaringen. Zowel het uitsterven van de oorlogsgeneratie als het in dit opzicht soms gebrekkige hedendaagse onderwijs in de Nederlandse geschiedenis rechtvaardigen een bespreking van de kaart en de daarop vermelde gebeurtenissen.

Recentelijk werd mij in Londen gevraagd naar de vertaling van teksten op een kaart, die zoals de vrager – Rodney W. Shirley, een kenner en verzamelaar van historische kartografie en auteur van een aantal standaardwerken – terecht vermoedde, in het Nederlands waren geschreven. Enigszins tot mijn verbazing bleek het een uitgave te betreffen van de Stichting 1940-1945. Deze Stichting ondersteunde na de Tweede Wereldoorlog behoeftige oorlogsslachtoffers. De daartoe nodige fondsenwerving ging gepaard met de publicatie van een kaart van Nederland, schaal 1: 500.000. Deze kaart vertoont een aantal (20) ovale medaillons (diameter circa 19 cm) die het publiek moesten aanspreken op oorlogsgebeurtenissen die toen nog vers in het geheugen lagen. De kaart is een litho uit 1946, vermoedelijk in 1947 voor het eerst gepubliceerd in Amsterdam en hij is tot en met 1955 voor de fondsenwerving in gebruik geweest. De Stichting 1940-1945 was toentertijd gevestigd aan

Capt. J.D.A. Kok (1940) is gepensioneerd KLM gezagvoerder en was ook Plaatsvervangend Hoofd Training Stuurhutbemanningen. Zijn interesse voor kartografie komt voort uit zijn belangstelling voor de oude navigatietechnieken, zoals die bij zijn intrede bij de KLM ook nog moesten worden gebruikt op de lange routes en poolvluchten. Hij is voorzitter van de International Map Collectors' Society en redactielid van *Caert-Thresoor*.

de Herengracht in Amsterdam, zoals op de kaart wordt vermeld. De Stichting bestaat nog steeds en houdt nu kantoor in Diemen. De doelstelling van de Stichting is in focus aangepast aan de moderne tijd; de Stichting is als zodanig nog bekend en zichtbaar, bijvoorbeeld bij de jaarlijkse oorlogsherenking op 4 mei. Aangezien het intussen meer dan 65 jaar geleden is dat de Tweede Wereldoorlog met al zijn verschrikkingen ten einde kwam, is het aantal Nederlanders dat uit eigen ervaring over deze verschrikkingen kan spreken nog slechts relatief gering in aantal. De generatie die kort na 1940 werd geboren heeft in de jeugd nog veel van deze verhalen horen vertellen, maar toch is ook hier merkbaar dat de oorlog in een ver verleden heeft plaatsgevonden. Het geschiedenisonderwijs op school kort na de oorlog, voor zover nog op de oude leest geschoeid, kwam vaak niet meer toe aan de modernere geschiedenis uit tijdgebrek op de scholen. Nederlandse geschiedenis van ná 1900 werd als zodanig niet of nauwelijks van belang geacht en leed onder het feit dat geschiedenis, chronologisch gezien, van oud naar nieuw werd onderwezen en (uiteraard) niet omgekeerd. De effecten van het huidige onderwijs, waarbij opzoeken op internet een belangrijke rol is gaan spelen, zijn nog moeilijk te beoordelen. Een toelichting op de rijmende teksten rond de vignetten mag voor de ouderen niet nodig zijn, de jongeren hebben vaak geen weet van de ellende uit 1940-1945 en evenmin van de context waarin het oorlogsgebeuren moet wor-

den gezien. De groep Nederlanders die na de oorlog gedwongen uit Nederlands-Indië terugkeerde vond toentertijd voor hun ontberingen in de Oost geen gehoor bij de Nederlanders, die in feite onkundig waren van het daar voorgevallene. Intussen geldt dat ook voor de oudere Nederlanders, als zij over “hun” oorlog willen verhalen. Het is daarom misschien geen slecht idee om de randschriften van deze kaart te gebruiken om de ervaringen van toen weer te belichten met een voor geschiedschrijving benodigde grotere afstand, voor zover dat iemand van mijn generatie al gegeven is. Het blijkt dat, hoewel de Londense kaart in zwart-wit was, er ook een gekleurde versie van de kaart bestond, die mij door de Stichting ter beschikking werd gesteld en waarvan de illustraties voor dit artikel zijn gemaakt. De Stichting meldde dat haar geen kopieën van de kaart in musea of bibliotheken bekend zijn. Als “gebruiksartikel” voor de fondsenwerving zal het veelal ook een “wegwerp-artikel” gebleken zijn en zullen de resterende kaarten waarschijnlijk in aantal slechts gering zijn.

De kaart heeft als titel “1940 Nederland in oorlogstijd 1945” en is ontworpen door de graficus Frans Meyer, die een drukkerij had aan de Amstel in Amsterdam. De kaart werd in rollen verspreid via de districtskantoren van de Stichting en was bestemd voor de werving van contribuanten. De prent kwam te hangen in scholen en bedrijven en werd voor Hfl. 1,00 (één gulden) verkocht aan particulieren. De kaart is voor

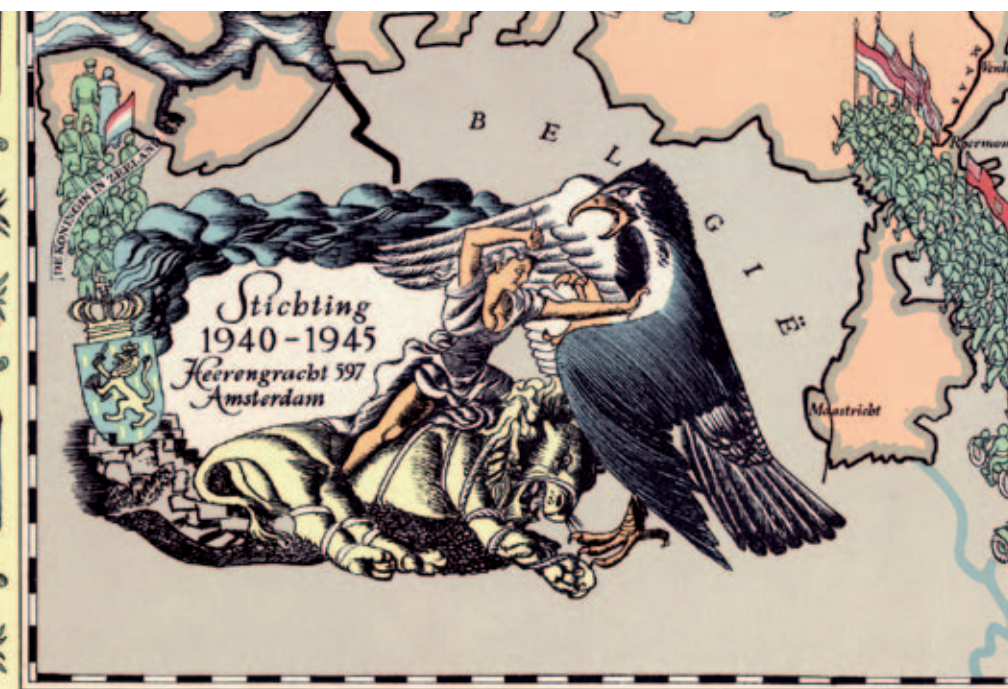
Hans Kok

De Tweede Wereldoorlog in Nederland

Een ‘beeldige’ samenvatting van een moeilijke periode in kaart gebracht door de Stichting 1940-1945

1940 NEDERLAND IN OORLOGSTIJD 1945

2. Detail: de kaartcartouche.

3. Detail: de Hongertochten met de Dood als metgezel.

4. Eerste bommen op Rotterdam, later voedsel uit de lucht.

< 1. Kaart van Nederland van de Stichting 1940-45, 71x101 cm.

het laatst gebruikt voor de inzameling in 1955 ter ondersteuning van oud-verzetsstrijders, weduwen en wezen.

Hieronder volgt de beschrijving van de illustraties in het kaartbeeld en een transcriptie van de - niet zeer literaire - teksten in dichtvorm, rond de vignetten met een summiere toelichting. Deze teksten zijn enigermate zwaar aangezet voor het beoogde effect en leggen een onevenredige nadruk op de omstandigheden in het westen van Nederland. Dat hoofdzakelijk aandacht wordt geschonken aan de anti-Duitse oorlogsgebeurtenissen zal niemand verbazen; zowel de tijd, net na de oorlog, als het beoogde doel van fondsenwerving, maken dit begrijpelijk. Als zodanig is de kaart wel een neerslag van de oorlog, maar niet noodzakelijkerwijze een onpartijdige geschiedkundige beschrijving daarvan. Het gebruik van de Nederlandse taal is enerzijds kenmerkend voor de tijd, maar was toch ook toen al enigszins ouderwets. Zo ook het gebruik van de spelling, de naamvallen en vervoegingen van lidwoorden, voorzetsels en zelfstandige naamwoorden, hoewel dat niet overal consequent is toegepast en kennelijk soms de dichter moest redden uit zijn literaire nood. De tekst over de vignetten, begint met het vignet links boven en bespreekt vervolgens de andere, de wijzers van de klok volgend.

Ten aanzien van het centrale kaartbeeld kunnen de vermelde referenties als volgt

worden onderverdeeld:

1. Algemeen
2. Duitse inval
3. Oorlogssituatie
4. De overwinning komt in zicht
5. De bevrijding

Onder 1. valt slechts te melden dat de kaart twee kompasrozen heeft van verschillend formaat. De rozen zijn ingedeeld met 16 respectievelijk 8 kompasstreken en hebben beide een "fleur-de-lys" om het noorden aan te geven; het oosten is niet - zoals vaak voorkomt - speciaal gemarkeerd. Verder is een cartouche aanwezig, die het adres toentertijd van de Stichting 1940-1945 vermeldt en een allegorische verbeelding vertoont van een Nederlandse leeuw, die met touwen gekneveld op de grond ligt en door de Nederlandse maagd met een mes wordt verdedigd tegen de aanvallen van de Duitse adelaar.

De Duitse inval wordt in beeld gebracht door een binnenvallende Duitse colonne infanterie gevolgd door een tank met de voor die dagen typische configuratie van rupsbanden. Een Duitse soldaat met een steelhandgranaat zweeft daarboven evenals vier driemotorige Junkers-52 vliegtuigen, waaruit parachutisten zouden springen, een bewijs dat de Hollandse Waterlinie nutteloos was geworden. De stad Rotterdam staat in brand door het bombardement en de parachutisten van de aanval op Den Haag zijn te zien. De slag bij de Grebbeberg wordt door een liggende Nederlandse soldaat gesymboliseerd.

De oorlogssituatie komt aan bod met de Engelandvaarders die in scheepjes over de Noordzee vluchten, en de aangelegde mijnengordel voor de kust als deel van de 'Atlantik-wall'. Op verschillende plaatsen zijn hakenkruizen te zien en het 'Oranjehotel', de beruchte gevangenis in Scheveningen is ingetekend. Het werk-kamp in Vught met de Duitse knoet, het doorgangskamp in Amersfoort en het fatale Westerbork worden gememoreerd. Sint-Michelsgestel verwijst naar het kamp voor de intellectuele elite. Een brandende trein in West-Brabant is moeilijker te duiden. Duits propaganda misbaar over het beschieten van een passagierstrein door de geallieerden op 5 juni 1944 is een mogelijke verklaring, maar de algemene onveiligheid (beschietingen en bombardementen) bij reizen per trein was in die dagen een reëel

probleem. De executies in de duinen zijn vermeld (bij Schoorl en misschien ook de Waalsdorpervlakte betreffend) en de represaille razzia met het wegvoeren van alle mannen uit het Gelderse dorp Putten. Slechts een deel van hen is na de bevrijding teruggekeerd. Boven de Noordzee vliegen twee geallieerde bommenwerpers richting Duitsland.

Dat de oorlog ten einde loopt blijkt uit de inundatie van de Wieringermeerpolder door de Duitsers. Ook het onder water zetten van Walcheren na Engelse bombardementen is ingetekend. Bij Nijmegen rijdt de stoomtrein, die Nederlandse voorraden naar het front, of althans naar Duitsland, brengt waar de oorlogsinspanningen tot grote tekorten hadden geleid. Uit Friesland ziet men het afvoeren van het Friese vee richting oosten. Dat dit vooral in West-Nederland tot de hongerwinter 1944/45 zou leiden, blijkt uit vermelding van het gastvrije Noorden (ook voor Joodse kinderen en onderduikers voor de 'Arbeitsdienst') en de Hongertochten waar de Dood mee reist.

Aan de bevrijding zelf wordt uiteraard ook aandacht geschonken. De in het zuidoosten oprukkende geallieerde legers voeren de vlaggen van de bevrijders en natuurlijk de Nederlandse vlag. De daarbij behorende voertuigen zijn herkenbaar: de jeep en de "troop-carrier vrachtwagens, die later nog als 'bellenwagens' het openbaar vervoer zouden helpen. De Waalbrug bij Nijmegen werd in de herfst 1944 veroverd maar Arnhem bleek 'een brug te ver'. In 1944 was al Zeeuws Vlaanderen bevrijd en het eerste bezoek van Koningin Wilhelmina op Nederlandse bodem ontbreekt niet. Boven Utrecht vliegt een zelfde bommenwerper als voorheen boven de Noordzee: op de juichende bevolking regent het pakketten met Zweeds wittebrood en Amerikaans eipoeder.

Het drama van de Russen, die eigenlijk Georgiërs waren, is op Texel aangetekend: 800 Georgiërs, tot Duitse dienst gedwongen, kwamen op 5 april 1945 samen met het Nederlands Verzet, in opstand op Texel; 565 man vonden de dood omdat Engelse hulp uitbleef en de Duitsers versterkingen uit Den Helder konden aanvoeren. Ook de Texelse bevolking werd zwaar getroffen. Een drama uit de Tweede Wereldoorlog, dat nauwelijks bekendheid geniet.

De vignetten dragen de volgende teksten in rijm:

1. Hoe menig uur werd hier geteld // het geduld zwaar op de proef gesteld

De wachtende rijen voor de gaarkeukens. Het eten was slecht maar vaak de enige mogelijkheid om met waterige soep nog wat binnen te krijgen.

2. Ten dood' vermoeid streed ied're vrouw // haar strijd met honger en met kou

Geen hout, geen kolen, geen vuur om te koken.

3. Waar wijsheid eeuwen werd beleden // werd voor de vrijheid fel gestreden

Op de universiteiten werd zowel met de vijand geheuld als verzet georganiseerd. De wijsheid, inherent aan de oudere professor was hard nodig om onbesuisde studenteninitiatieven te kanaliseren, wat overigens niet altijd gelukte.

4. En het eeuwenoude water // werd wapen voor de onverlaten.

De referentie slaat op het onder water zetten van de Wieringermeerpolder door de Duitsers aan het einde van de oorlog en andere plannen voor inundaties. De door de Geallieerden uitgevoerde bombardementen op de zeedijk van Westkapelle dienden om Walcheren onder water te zetten en zo de aanvoer naar en via de haven van Antwerpen te vrijwaren van Duitse beschietingen. Gezien de term "onverlaten" slaat dit duidelijk niet op de geallieerde bombardementen. Zie ook de ingetekende wateroppervlakken. De grote rivieren vormden belangrijke obstakels voor neergeschoten geallieerde piloten en verzetsmensen met informatie voor de geallieerde legers in het zuiden.

5. In antwoord op den bangen zucht // kwam toen ons voedsel uit de lucht

In de beruchte hongerwinter 1944/45 heerste op grote schaal voedselgebrek in het westen van het land. Naar schatting 20.000 mensen zijn door honger gestorven; het eten van tulpenbollen, ratten en katten gaf onvoldoende soelaas. De geallieerden kwamen met de Duitsers (een paar dagen voor de capitulatie) overeen dat bommenwerpers voedsel mochten "droppen" per parachute. Het Zweedse wittebrood gold als het toppunt

van luxe; Amerikanen wierpen kort na de overgave blikken af met onder andere eipoeder, boter en biscuits met hoogcalorische voedingswaarde om de eerste nood te lenigen voordat bevoorradings- en distributie over land kon worden georganiseerd. De blikken, rechthoekig en zo groot als een flinke emmer, dienden ook als kacheltjes om op te koken; later werden zij gebruikt om speelgoed te maken, bijvoorbeeld vlotten bouwen voor de opgroeiende jeugd.

6. Door zon en vreugde overstraald // werd de bevrijder ingehaald.

Op Bevrijdingsdag brak dolle vreugde uit en werden - net als eerder al in het zuiden van Nederland - overal de "Canadezen" ingehaald, hoewel ook Polen, Engelsen (de Tommies) en in mindere mate, Amerikanen (G.I.'s) hierbij betrokken waren. De oorlogsvoertuigen werden beklommen en overal vonden vrolijke taferelen plaats. Het weer speelde mee en vandaar het geciteerde rijm.

7. En broeders, onze tale sprekend // warden door de ster ten dood getekend

Na het begin van de oorlog werden Joodse medeburgers gedwongen een "J" in hun Ausweis of pas te hebben en een gehate grote gele ster op al hun kleding te dragen. De steeds toenemende Jodenvervolgung - door een goede Burgerlijke Stand administratief aanzienlijk vergemakkelijkt - resulteerde in transporten naar de Duitse concentratiekampen, waarvan slechts circa 6.000 slachtoffers zouden terugkeren.

8. Onhoorbaar, als een stil gerucht // zond men de tijding door de lucht

De radio - als relatief nieuw communicatie middel - werd ingezet voor het verzenden van boodschappen naar "Londen" ten behoeve van de regering in ballingschap en de oorlogsvoering algemeen. Ook werden berichten - al dan niet versleuteld - voor het verzet door de ether verzonden. Het luisteren naar de BBC en Radio Oranje werd ondanks de risico's en het confisqueren van radio-ontvangers, op grote schaal in het geheim bedreven.

9. Het heiligwoord en het gebed // die steunden het geestelijk verzet

In de kerken werd het verzet in het algemeen gesteund en vaak ook actief bedreven.

5. Affiche van de
Kabouterpartij bij
de verkiezingen
van 1971.
Collectie auteur.

10. De pers, aan 's vijands greep ontruikt // heeft steeds het vrije woord gedrukt

Bij dit ideale beeld is toch de wens de vader van de gedachte, maar illegale uitgaven werden overal geproduceerd.

11. De arbeid, die de vijand bood // ging vergezeld van zweep en lood

In het begin was het moeilijk vast te

stellen waar werken voor de "Moffen" begon of eindigde. Toen de nood hoog werd, werd ook werk hebben belangrijk. Er moesten verdedigingswerken (Atlantikwall en tankgrachten) worden gebouwd voor de Duitsers, die daarvoor loon betaalden; later werd de Arbeitseinsatz (werken in Duitse fabrieken etc.) ingevoerd, die na verloop van tijd in onbetaalde dwangarbeid ont-

aardde (en dus ongemeen impopulair was). Jonge mannen werden "onderduikers", waarop ook geschoten werd bij vlucht pogingen.

12. Al wat den vijand voordeel gaf // brak men gestaag in 't donker af.

Sabotage werd streng bestraft, maar kon door de Duitser niet worden onderdrukt.

13. Neerlands hart schoot in vuur en vlam // bij de moord van Rotterdam

In de Meidagen van 1940 werd het Nederlandse militaire verzet beëindigd na het bombarderen van Rotterdam, een officieel onverdedigde “open” stad. Hierbij vielen bijna 2.000 doden; de Luftwaffe kon - volgens officieel Duits bericht - niet meer op tijd worden teruggeroepen. Deze versie werd en wordt nog steeds als onjuist beschouwd. Rotterdam had voor de oorlog een met Amsterdam vergelijkbare binnenstad, die door het bombardement geheel werd verwoest. Het bekende standbeeld van Zadkine, de man met het uitgerukte hart, symboliseert deze treurige gebeurtenis.

14. Zoo ontkwam in de hoogste nood // het huisgezin den hongerdood

Met handkarren en fietsen op massieve ‘anti-plof’ banden werden grote tochten gemaakt om bezittingen tegen voedsel te ruilen.

15. En waar men ging en waar men stond // daar waarde de Gestapo rond

De activiteiten van de gevreesde Gestapo (Geheime StaatsPolizei) werden steeds verder opgevoerd. Naast het arresteren van gezochte personen ontaalden hun acties in het willekeurig oppakken van mensen op straat voor represaille-executies tot het wegvoeren voor ‘Arbeitseinsatz’ in Duitsland aan toe. Het beste was dus schielijk te verdwijnen als de Gestapo werd gesignaleerd.

16. Bint en balk van vrind en buur // vielen ten offer aan het warmend vuur

Gedurende de oorlog ontstond een groot gebrek aan brandstof, zowel voor verwarming als voor het koken. Langs de spoorrails werd naar cokes gezocht die van de tender was gevallen (of stiekem overboord geschept), alle bomen en struiken in de parken werden clandestien omgehakt en opgestookt, deur- en vensterkozijnen waren evenmin veilig. De situatie werd verergerd doordat de Duitsers veel brandstoffen weghaalden voor gebruik thuis en aan het front en door een paar opéénvolgende strenge winters.

17. Menig hartbenauwde zucht // verging in het prikkeldraad van Vught

Mensen, die waren opgepakt, kwamen ook in Kamp Vught terecht; de communicatie was zeer moeilijk, de vooruitzichten waren tenminste onzeker en vlucht-pogingen meestal vruchteloos.

18. De eerbied voor eens anders huis // viel onder 's vijands kolf in gruis

Razzia's werden uiteraard niet aangekondigd maar juist onverwachts uitgevoerd, waarbij het afzetten van straten en huis aan huis intrappen of inslaan van de huisdeuren met geweerkolven vaak de eerste aankondiging was voor de bewoners.

19. En als de vijand werd gespied // verdween men snel uit zijn gebied

Onderduikers probeerden zich zo snel mogelijk te verstoppen in al dan niet speciaal aangelegde ruimtes.

20. Men vergaarde met koel beleid // de wapens voor de vrijheidsstrijd.

Bij de oorlogsgebeurtenissen valt op te merken dat een aantal, die men er uit hedendaags perspectief zou verwachten, niet zijn opgenomen. De huidige lezer zou zich kunnen verbazen over het ontbreken van de vlucht van de Koninklijke familie naar Engeland of het niet vermelden van het nu welbekende “ik wil mijn fiets terug”. De represaille voor de aanslag op de hoge SS-er Rauter bij Woeste Hoeve leidde tot het fusilleren van 117 Nederlanders; een vermelding van Dolle Dinsdag - de landelijke wraakactie op NSB-ers en vaak vrouwelijke Nederlanders, die met de Duitsers zouden hebben geheuld, ontbreekt ook. Een veel latere film over Hannie Schaft, het meisje met het rode haar, blijkt van grotere betekenis voor ons korte gemeenschappelijke geheugen dan de gebeurtenis toentertijd, die als één van meerdere, kennelijk geen vermelding op de kaart waard was. De heldhaftige verdediging van de Afsluitdijk bij Kornwerderzand en de Moerdijk bruggen komt in het stuk niet voor; omdat het niet bekend was of omdat een nederlaag bij de Grebbe berg al genoeg slecht nieuws was? Vermoedelijk speelt ook hier een rol dat het doel van de kaart fondsenwerving

was en sommige onderwerpen daaraan afbreuk zouden kunnen doen. Ook moeten we bedenken dat het artistieke concept van het geheel een limiet moest stellen aan wat er allemaal ten berde zou kunnen worden gebracht.

Dat de tijden en de kijk daarop veranderen mag bekend verondersteld worden. De kaart van Nederland, die oproept om op de Kabouterpartij van 1970 (Lijst 18!) te stemmen, documenteert dat andere tijden andere zorgen met zich meebrengen. Alhoewel de auteur het partijprogramma van de Kabouterpartij niet meer paraat heeft, lijkt in de directe vergelijking van beide kaarten van Nederland het tijdsverloop tussen ernst en luim geringer dan hij had verwacht. En dat stemt dan toch weer tot tevredenheid.

Literatuur

De Jong, L. 1969-1991. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. Den Haag, SDU-uitgeverij.

De Jong, L. *Nederlands-Indië in de Tweede Wereldoorlog*. Den Haag, SDU-uitgeverij.

Summary

The Second World War in the Netherlands: An 'exemplary' summary of a difficult period mapped by the Stichting 1940-1945 / Hans Kok

The number of Dutchmen with firsthand knowledge of the Second World War (1939 - 1945) is dwindling. A concise report of occurrences from this period is depicted on a map of the Netherlands and mainly concerns events within her borders. The map originally served as a marketing tool for the *Stichting 1940-1945*. Its purpose was to try to raise money for the victims of WWII, those who took part in the Resistance, and for their next of kin. Illustrations reflect the start of the War proper, the situation in the country during the War and the slow emergence of 'light at the end of the tunnel', culminating in the Liberation by Allied Forces after the winter of 1944-45: this was the cause of death of around 20.000 Dutchmen through downright starvation for lack of food.

Inzendingen voor deze rubriek aan:

Marleen Smit

E-mail: marleensmit@gmail.com

Varia Cartographica

Oorkonde voor Lowie Brink en Lucy Holl

Geo-Info heeft een oorkonde voor beste artikel uitgereikt aan dr Lowie Brink en drs Lucy Holl, van het kartografisch antiquariaat *De wereld aan de wand*, Staringstraat 5 in Nijmegen. Het tijdschrift reikte de oorkonde uit voor het beste artikel in de Geo-Info van 2011. Zijn bijdrage (Van kaart aan de wand naar wandkaart, Geo-Info 2011 nr. 7/8) werd uit tien voor 2011 genomineerde artikelen uitgekozen omdat het volgende

de redactie: 'vernieuwend was, zowel goed als leuk geïllustreerd en uiterst leesbaar geschreven.' Het is niet de eerste keer dat het duo van *De wereld aan de wand* geëerd is met een oorkonde voor het beste artikel in Geo-Info; voor een artikel in 2006 over wandkaarten in het negentiende-eeuwse aardrijkskundeonderwijs was dit eerder al het geval. Ook de redactie van Caert-Thresoor feliciteert Lowie Brink en Lucy Holl van harte.

Dr. Ferjan Ormeling en dr. Lowie Brink.

Tijdens verbouwing Nationaal Archief originele kaarten niet raadpleegbaar

Het Nationaal Archief is in 2008 is begonnen met een grootschalige renovatie. Deze renovatie is onderverdeeld in twee fasen. Tijdens de eerste fase zijn de kantoorunits gerenoveerd. Deze zijn inmiddels opgeleverd. 15 oktober 2012 start de tweede fase van de renovatie, waarin de publieke ruimtes op de begane grond worden verbouwd. Naar verwachting is de renovatie medio 2013 voltooid. De nieuwe publieke ruimte

wordt publieksvriendelijk, overzichtelijk en eigentijds. Naast een moderne, grotere studiezaal biedt de ruimte de bezoeker vele nieuwe mogelijkheden, zoals een expositieruimte en een onderwijsannex workshopruimte. De aankomende werkzaamheden zorgen vanaf 15 oktober tijdelijk voor overlast en hebben invloed op de dienstverlening in de studiezaal. Het Nationaal Archief probeert de overlast zo beperkt mogelijk

London Mapping Festival

Nog tot en met december 2012 is de Britse hoofdstad het toneel voor het *London Mapping Festival*. Dit programma van achttien maanden heeft als doel het promoten van de veelzijdigheid van de stad Londen op het gebied van kartografie. Denk hierbij aan onderwerpen als GIS en GPS, maar ook aan historische kartografie. De activiteiten variëren van workshops voor schoolklassen, openbare lezingen, conferenties en tentoonstellingen. Zo wordt er op 6 december een *Mapping Showcase* gehouden.

Nog tot en met 28 oktober is in het London Transport Museum de tentoonstelling *Mind the Map, Inspiring art, design and cartography* te bewonderen.

Voor meer informatie:

www.londonmappingfestival.org.

te houden door een alternatieve studiezaal in te richten waar het archiefmateriaal geraadpleegd kan worden. Vanwege de kleinere omvang van de tijdelijke studiezaal is het helaas **niet mogelijk** tijdens de renovatie originele kaarten te bekijken.

De openingstijden van die tijdelijke studiezaal zijn:

dinsdag: 10-21 uur, met volledige dienstverlening

woensdag: 10-17 uur, met volledige dienstverlening

donderdag en vrijdag: 10-17 uur, met beperkte dienstverlening.

Beeldbank Universiteitsbibliotheek VU uitgebreid met ruim 400 historische kaarten

De Beeldbank van de Universiteitsbibliotheek Vrije Universiteit is onlangs uitgebreid met ruim 400 gedigitaliseerde historische kaarten. De originelen bevinden zich in de vaste collectie van de Kaartenverzameling. Ze komen voor een groot deel uit de 'erfenis' van de collectie van de Topografische Dienst en zijn

door deze digitaliseringsslag beschikbaar voor een breed publiek.

Het gaat om kaarten van Nederland met thema's als bossen, woeste gronden en scheepvaartwegen. Daarnaast laten verschillende kaarten het oorlogstoneel aan het eind van de negentiende eeuw in Europa zien. Verder zijn kaarten van

Afrikaanse en Aziatische landen gedigitaliseerd. Maar ook stadsplattegronden en topografische kaartseries zoals *W. Liebenow's Special-Karte von Mittel-Europa*, schaal 1:300.000 en enkele geologische kaartseries zoals de *Carte géologique de France* (schaal 1:500.000) aan de beeldbank toegevoegd.

Carte géologique de la France.

Deze rubriek beschrijft kaartenverzamelingen in Nederland resp. kaartenverzamelingen met veel Nederlands materiaal.

Tips: Marleen Smit (marleensmit@gmail.com) of Martijn Storms (m.storms@library.leidenuniv.nl).

Hoofdingang KIT. (foto: S. Meyknecht).

Kaartencollecties in Nederland

Koninklijk Instituut voor de Tropen (KIT) in Amsterdam

Peter Levi

Adres en contactgegevens

Koninklijk Instituut voor de Tropen (KIT), ILS, Kaartenzaal,
Postbus 95001, 1090 HA Amsterdam

Bezoekadres: Mauritskade 63, 1092 AD Amsterdam

Webadres: www.kit.nl

Contactpersoon: Peter Levi

E-mail: p.levi@kit.nl

Contact en raadpleging bibliotheek: library@kit.nl

Telefoon: (020) 568 8246/8462

Toegankelijkheid

De kaartenzaal, onderdeel van de KIT-bibliotheek, is geopend voor het publiek van maandag tot en met donderdag van 10.00 uur tot 16.30 uur. Iedere bezoeker ontvangt bij de receptie een bezoekerspas waarmee gratis de kaarten- en bibliotheekcollecties kunnen worden geraadpleegd. Voor het lenen van boeken is een lidmaatschap vereist à € 15,- per jaar. Studenten kunnen gratis lid worden. De hele collectie is toegankelijk via de online publiekscatalogus (OPC), Picarta OCLC en WorldCat. Het nog niet gedigitaliseerde kartografische deel van de collectie kent een open opstelling. Bij het zoeken naar de juiste kaart, krijgen bezoekers persoonlijk advies en begeleiding. Ook kunnen on demand scans en prints gemaakt worden.

Omvang

De KIT-bibliotheek bezit een collectie kaarten die zich na de soevereiniteits-overdracht aan Indonesië in geografische zin heeft uitgebreid tot alle landen in de (sub)tropen. De totale collectie omvat circa 27.000 kaartbladen en meer dan 1.000 atlassen. De kern van de collectie wordt gevormd door ongeveer 11.000 kaartbladen van de voormalige Nederlandse koloniën: circa 10.000 van Indonesië, 700 van Suriname en 300 van de Nederlandse Antillen. Dit deel van de kaartcollectie behoort tot een van de grootste in Nederland op dit gebied, is volledig gedigitaliseerd en via internet

vrij toegankelijk. Het grootste deel van de kaarten is verschenen tussen 1850 en 1950; de collectie over de (sub)tropen is opgebouwd vanaf 1950 en omvat meer dan 15.000 kaarten.

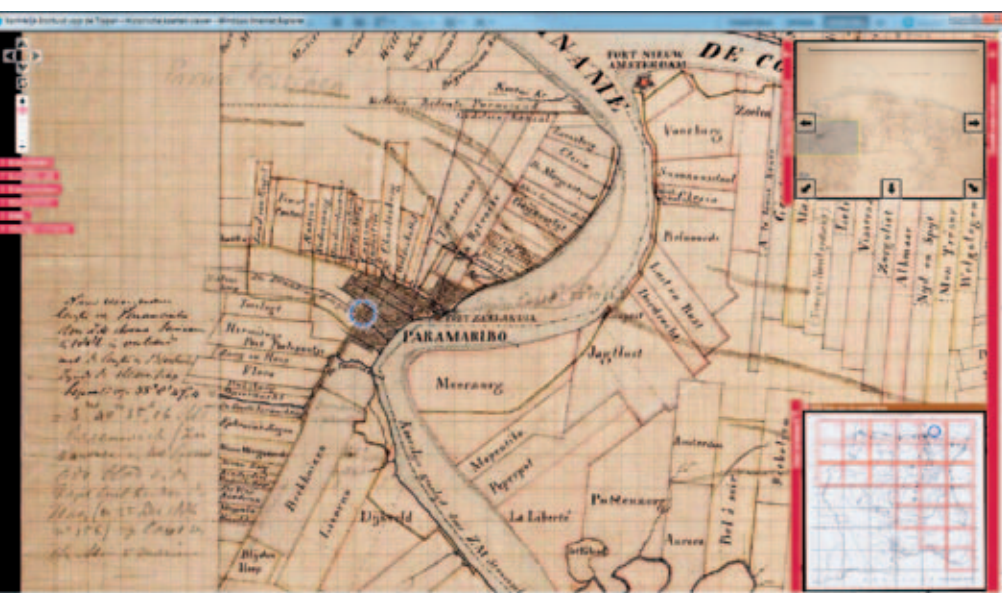
Profiel

Al vanaf het moment dat Frederik Willem van Eeden – vader van de schrijver en dichter Frederik van Eeden – in 1864 de opdracht krijgt van de Nederlandsche Maatschappij ter Bevordering van Nijverheid om een verzameling van koloniale producten aan te leggen, worden ook boeken en kartografische documenten verzameld. In 1865 krijgt de Maatschappij de benedenverdieping van het Paviljoen Welgelegen in Haarlem, het huidige provinciehuis van Noord-Holland, ter beschikking en in 1871 wordt hier het Koloniaal Museum geopend. In 1913 worden de collecties van het Koloniaal Museum overgedragen aan het in 1910 opgerichte Koloniaal Instituut. Hier breidt de bibliotheekcollectie zich snel uit, mede door de depotfunctie die de bibliotheek vervult voor uitgaven van bedrijven, organisaties en particulieren die werkzaam zijn in de koloniale gebieden.

De kartografische collectie bestaat uit kaartseries, zeekaarten, stadsplattegronden, topografische en thematische kaarten en komt grotendeels door schenkingen tot stand. Een paar voorbeelden. In 1927 schenkt de Topografische Dienst

in Weltevreden 2.600 bladen en in 1947 volgt een schenking van de luitenant-gouverneur-generaal van Nederlands-Indië, H.J. van Mook, van 1.543 bladen en 13 Terrain Studies. De Terrain Studies zijn tussen 1942 en 1945 door de geallieerde strijdkrachten gemaakt en bevatten zeer gedetailleerde beschrijvingen. F.J. Ormeling sr. tot slot stuurt kort na de Tweede Wereldoorlog een deel van het kaartenarchief vanuit Batavia naar Nederland. De helft van deze collectie wordt toegevoegd aan de KIT-collectie.

Enkele bijzondere kaarten zijn een manuscriptkaart op 8 bladen van Nederlands-Indië (1835-1837) vervaardigd door Gijsbert Franco baron von Derfelden van Hinderstein en een aantal manuscriptkaarten, waaronder een kaart van Suriname (1860-1879) op 27 bladen gemaakt door J.F.A. Cateau van Rosevelt. Een bijzondere uitgave is ook de *Atlas der wereld naar de laatste ontdekkingen...* uit 1858 van Jacob Kuyper. Vlak na verschijnen brandt zijn werkplaats af en gaan alle stenen en drukplaten verloren waardoor het aantal exemplaren van deze atlas zeer beperkt is gebleven. Verder bezit de kaartenzaal een in 1849 door Pieter Melvill van Carnbee in eigen beheer uitgegeven atlas van al zijn tot dan toe gemaakte kaarten. Voor een groot deel zijn deze kaarten eerder verschenen in het tijdschrift *Le Moniteur des Indes-Orientales et Occidentales*. Drie jaar geleden heeft

Screendump van de viewer met een detail van de manuscriptkaart van Cateau van Rosevelt (Suriname).

Indexkaart van de manuscriptkaart van Derfelden von Hinderstein (Indonesië).

de KIT-bibliotheek het beheer gekregen over de boeken-, foto- en kaartcollectie van het echtpaar Coomans-Eustatia. De zeer bijzondere kaartcollectie van ongeveer 200 bladen heeft betrekking op de Nederlandse Antillen. Veel bladen zijn van voor 1850. De oudste kaart in deze collectie is *Culiacanae, Americae regionis, descriptio. Hispaniolae, Cubaë, aliarumque insularum circumiacentium, delineatio* van Abraham Ortelius uit 1579.

Vanaf 1950 worden van alle landen in de (sub)tropen overzichtskaarten, stadsplattegronden, thematische kaarten, topografische seriekaarten op de schaal van 1:250.000 en de nationale atlassen aangeschaft. Het verwerven van met name de seriekaarten is soms problematisch door de restricties die landen hanteren voor deze gedetailleerde kaarten. Veel landen zien kaarten nog steeds als een militair product. Soms hebben zij ook niet de mogelijkheid nieuwe kaartbladen te vervaardigen. De collectie van de kaart-

tenzaal is uniek in Nederland en wordt geraadpleegd door het algemeen publiek, maar ook door ambassades, ministeries, Artsen zonder Grenzen, de immigratiedienst voor bijvoorbeeld internationale hulpacties en grensgeschillen.

Website/Beeldbank

De hele kaartcollectie is beschreven en toegankelijk via de online bibliotheekcatalogus op www.kit.nl. Het is mogelijk de zoekopdracht te beperken tot landkaarten. Als een kaart digitaal beschikbaar is, staat naast de beschrijving een thumbnail waarop geklikt kan worden om de kaart groot op het scherm te laten verschijnen. In 2002 start het meerjarig project KIT Erfgoed Extra. Met dit project heeft het Instituut – met steun van het ministerie van Buitenlandse Zaken – achterstanden in behoud en beheer van museaal en documentair koloniaal erfgoed kunnen wegwerken. Het 'koloniale' deel van de kaartcollectie is toen in zijn geheel gedigitaliseerd en eind 2005 online beschikbaar gesteld. Het zoekscherm van de kaartenviewer is direct bereikbaar via www.kit.nl/kaarten of www.kit.nl/maps. Dit zoekscherm biedt de unieke optie te zoeken op geografische namen. Alle kaartbladen uit een serie zijn aan elkaar gelinkt, hierdoor is het mogelijk om door de hele serie te navigeren. Dit gebeurt aan de hand van pijlen die zichtbaar zijn rondom het gekozen blad. Het is mogelijk de digitale kaarten online te bestellen als print of download. Vorig jaar zijn 14.500 bezoekers op de kaartensite geweest die samen meer dan 100.000 kaarten bekeken.

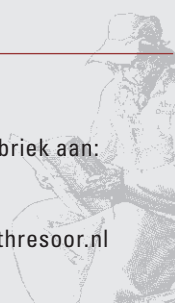
Belangrijkste literatuur

- KIT Information & Library Services (KIT ILS). *Using technology to preserve the past and to meet future information needs*, in: *Collecting at cultural crossroads. Collection policies and approaches (2008-2012) of the Tropenmuseum (Amsterdam, 2008)*.
- Levi, Peter, *Koninklijk Instituut voor de Tropen. Een ontdekkingsreis door de koloniale collectie van de kaartenzaal*, in: GIN publicatiereeks 2, 2004.
- Levi, Peter, *Digitising the past. The beginning of a new future at the Royal Tropical Institute*, in: *Program. Electronic library and information systems*, 44(2010)1.
- Tieleman, Jeanine, *Een nieuwe toekomst voor koloniale kaarten*, in: GIN publicatiereeks 3, 2007.

Inzendingen voor deze rubriek aan:

Sjoerd de Meer

E-mail: s.demeer@caert-thresoor.nl

Besprekingen

**Nederlands-Brazilië in kaart:
Nederlanders in het Atlantisch
gebied 1600-1650** / Henk den Heijer
& Ben Teensma. - Zutphen: Walburg
Pers, 2011. - Uitgave in opdracht van het
Nationaal Archief. - Hardcover, 191 blz. -
ill. - ISBN 978-90-5730-774-4. - NUR 688.
- € 29,95.

**Atlas da costa do Brasil 1643-c.1649
/ Atlas of the coast of Brazil 1643-
c.1649** / José Paulo Monteiro Soares &
Cristina Ferrão (eds.). - Petrópolis: Kapa
Editorial, 2011. - Paperback in cassette,
248 blz. - ill. - ISBN 978-85-88108-37-0. -
ca. € 48,-.

De Leidse lusitanist Ben Teensma heeft zich ten doel gesteld de belangrijkste *roteiros* (leeskaarten, routeboeken) van Nederlands-Brazilië uit te geven. De voornaamste routeboeken zijn volgens hem die van Hessel Gerritsz (1629), Johannes de Laet (1637) en een anonieme uit de jaren 1640. Voor de *roteiros* van Hessel Gerritsz wordt nog naar een uitgever gezocht. In 2009 gaf Teensma in de Linschoten-reeks al het *Braziliaanse Handboek* van Johannes de Laet uit 1637 uit (zie voor een recentie Caert-Thresoor 29 (2010), 4). In 2011 verscheen zowel in Nederland als Brazilië een reproductie van het anonieme routeboek getiteld *Den corte beschrijvinge inhoudende de cust van Brazil ende meer andre plaetsen* uit de jaren 1640. Deze beschrijving

gaat vergezeld van 18 kustkaarten en 12 bladzijden met kustprofielen en kan derhalve als een manuscriptatlas beschouwd worden. De kaarten zijn overigens ook opgenomen in de vrijwel gelijktijdig verschenen *Grote Atlas van de West-Indische Compagnie I: De Oude WIC 1621-1674* (Voorburg: Atlas Maior, 2011). Het grootste deel van de manuscriptatlas heeft betrekking op Nederlands-Brazilië. Er zijn echter ook twee kaarten van de Chileense kust en een kaart van Angola in de atlas opgenomen.

Het is interessant om de Nederlandse en Braziliaanse uitgave van de manuscriptatlas naast elkaar te leggen, omdat ze zeer verschillend vormgegeven zijn. De Nederlandse editie wordt uitgebreid ingeleid door Henk den Heijer, hoogleraar maritieme geschiedenis aan de Universiteit Leiden, en Ben Teensma. De beginperiode van de Nederlandse reizen naar het Atlantisch gebied wordt geschetst, gevolgd door een beschrijving van de korte periode dat de Nederlanders zich vestigden in het noordoosten van Brazilië. Speciale aandacht verdient de periode dat dit gebied bestuurd werd door Johan Maurits van Nassau-Siegen. Vervolgens wordt uitgebreider ingegaan op de manuscriptatlas, de datering en de toeschrijving van de teksten. De inleidende hoofdstukken in de Braziliaanse uitgave, eveneens van Den Heijer en Teensma, zijn wat beknopter dan die in de Nederlandse uitgave. Waar de teksten van beide auteurs in de Nederlandse uitgave elkaar afwisselen en redelijk op elkaar afgestemd zijn, zijn deze in de Braziliaanse versie twee aparte hoofdstukken waar nogal wat overlap in te bespeuren valt. In de Braziliaanse uitgave is de kaart en de beschrijving van de Angolese kust opmerkelijk genoeg achterwege gelaten.

Een groot verschil tussen beide uitgaven is dat in de Braziliaanse versie alle bladen van de atlas, inclusief de teksten gereproduceerd zijn. In de Nederlandse uitgave zijn alleen de bladen met de kustkaarten en kustprofielen afgebeeld. Wel is in de Nederlandse uitgave de gehele getranscribeerde tekst opgenomen,

waaraan Teensma een uitgebreid notenapparaat en glossarium van vreemde en in onbruik geraakte woorden heeft toegevoegd. In de Braziliaanse uitgave, in oblong formaat, is op de rechterpagina steeds een verso en rectobladzijde uit de manuscriptatlas afgebeeld. Op de linkerpagina is de vertaling van de tekst in het Portugees en Engels afgedrukt. Kaarten en kustprofielen zijn zowel op de linker- als rechterbladzijde afgebeeld, waarbij de geschreven teksten op de linkerbladzijde vervangen zijn door de moderne Portugeese naam en de Engelse vertaling. Het is jammer dat de scherpte van de scans in de Braziliaanse uitgave wat aan de matige kant is. Daardoor zijn de oorspronkelijke teksten moeilijk leesbaar. In de Nederlandse uitgave zijn de kaarten over de middenvouw afgebeeld.

De auteurs hebben geworsteld met de toeschrijving van de teksten en kaarten in de manuscriptatlas. Bij de toeschrijving van de kaarten moet vastgesteld worden het dat de auteurs ontbrak aan kennis van de historische kartografie van Nederlands-Brazilië. Opmerkelijk, omdat een van de auteurs ook meewerkte aan de *Grote Atlas van de West-Indische Compagnie*, dat een overzicht van vrijwel alle manuscriptkaarten van het gebied geeft. Zo wordt waar Cornelis Bastiaensz Goliath ter sprake komt, geheel voorbijgegaan aan zijn kaart van Nederlands-Brazilië die als kopievorm in vijf bladen in de verschillende Vingboons-atlassen overgeleverd is. In de Braziliaanse uitgave wordt zelfs beweerd dat die kaarten in de Vingboons-atlassen gebaseerd zouden zijn op de kaart van Marcgraf! Als reden waarom Marcgraf bij de atlas betrokken zou zijn wordt aangevoerd dat in de manuscriptatlas dezelfde kaartsymbolen zijn gebruikt als op de kaart van Marcgraf. Dit zijn echter kaartsymbolen die in de zeventiende eeuw veel algemener gebruikt werden in de kartografie. Zo komen ze ook voor op de vroegere kaarten van Goliath. Bovendien wijken de specifiekere symbolen, voor suikermolens en aldeia (indianendorpen) juist af van die op de kaart van Marcgraf. In de Engelse tekst wordt ook nog eens de klassieke fout gemaakt dat de schaal

van een kaart kleiner zou zijn, waar juist een grotere schaal bedoeld wordt. Naast Goliath en Marcgraf worden Jan Cornelisz. Lichthart en Elias Herckmans als mogelijke kartografen van de manus-

criptatlas opgevoerd. Voor delen van de kustbeschrijvingen worden verder nog Christoffel Arciszewski, Johan Nieuhof en Johannes de Laet opgevoerd als mogelijke auteurs. Het blijft echter hangen in aannamen en hypothesen zonder dat er enig bewijs geleverd wordt wie de auteur geweest zou kunnen zijn. Bovendien zijn de redeneringen moeilijk te volgen vanwege het grote aantal namen dat opgevoerd wordt. Argumenten die voor de toeschrijvingen worden aangevoerd, zoals het gebruik van germanismen in tekst (Marcgraf) overtuigen niet. In kartografisch opzicht zijn de kaarten inferieur aan die van Goliath en Marcgraf. Het lijkt dan ook meer voor de hand te liggen dat de onbekende auteur van de manuscriptatlas juist geen relatie met de sleutelfiguren uit de Nederlands-Braziliaanse karteringsgeschiedenis heeft gehad en rond 1643-1650 de atlas samenstelde op basis van veelal verouderd kaartmateriaal. Den Heijer en Teensma maken een strikt onderscheid tussen hydrografisch kartografen en geografisch kartografen. In hun betoog zijn de manuscriptkaarten een combinatie van land- en zeekaarten. Mijns inziens zijn deze kaarten echter uitsluitend als zeekaart te beschouwen. Alle topografische elementen op het land die op de kaarten aangegeven zijn liggen aan de kust of aan de riviermondingen. In de Engelse vertaling worden “map” en “chart” overigens door elkaar gebruikt en niet uitsluitend voor land- respectievelijk zeekaart.

Met deze twee bronnenpublicaties is een lang onopgemerkte manuscriptatlas voor een breed publiek toegankelijk gemaakt. De uitgebreide geannoteerde transcriptie van de teksten is zeer waardevol. De Braziliaanse uitgave maakt het voor de lokale onderzoekers in Brazilië

bovendien veel eenvoudiger historisch-geografisch onderzoek naar de regio te doen. De toeschrijvingen die Teensma en Den Heijer aan de kaarten en teksten in de manuscriptatlas zijn twijfelachtig en op zijn minst reden voor discussie. Dankzij deze publicaties is het nu wel mogelijk om deze aspecten verder te onderzoeken.

Martijn Storms

Maps in books of Russia and Poland published in the Netherlands to 1800 / Paula van Gestel- van het Schip, Joop Kaashoek, Jaap Molenaar, Rob Poelijoe, Henk Schipper en Hans van der Zwan.-’t Goy: Hes & de Graaf Publishers B.V., 2011.- Geb., 724 p., ill. in kl.-ISBN 978905194440. € 175,-
Op 1 juni 2011 vond een belangrijke

kartografische gebeurtenis plaats in de Amsterdamse Hermitage, vroeger een verpleeghuis met een navenant eenvoudige buitenkant. Het betrof de presentatie en daarmee het startpunt van een eerste werk in zijn soort van een boek over Rusland en Polen, dat niet verschijnt in deze landen zelf. In 1993 begon een team van vrijwilligers van het Explokart Research Project van de Universiteit Utrecht met het samenstellen van een inventarisatie van kaarten, plattegronden en aanzichten, voorkomende in vroege reisverhalen en algemene werken betrekking hebbende op Rusland en Polen. Het team stond onder leiding van Paula van Gestel- van het Schip. In slechts een paar jaar stond de teller al op niet minder dan 1200 boeken met 2500 kaarten. Het research project werd nader gedefinieerd en dit heeft

nu geresulteerd in een prestatie van formaat: deel 13 van de ‘Utrecht Studies of the History of Cartography’. Dit prachtige werk is ruimhartig geïllustreerd met meer dan 800 afbeeldingen, waarvan meer dan 700 kaarten, plattegronden en aanzichten, afkomstig uit boeken, gepubliceerd in de Nederlanden tussen 1500 en 1800 en voornamelijk voorkomend in Nederlandse verzamelingen.

Het boek is ingedeeld in vier delen. Het eerste deel bevat het voorwoord, de introductie die de grenzen definieert het onderwerp op zich, het geografische gebied dat de toenmalige grenzen tussen Polen en Rusland beschrijft. Dit wordt gevolgd door acht essays over specifieke onderwerpen. Een aantal hiervan is van de hand van Paula van Gestel zelf, die een overzicht geeft van het ontstaan en de groei van het Russische Rijk, de veldtocht van Karel XII van Zweden en de Grote Noordse Oorlog. Bovendien komen de kartering van de – nu helaas bijna opgedroogde – Aral Zee en het Wolga-Don kanaal ter sprake. Samen met Igor Wladimiroff, – diens eigen essay gaat over de bijdrage van Nederlanders aan de Russische cartografie vóór 1800 – geeft zij ook een beschouwing van de kartering van de Kaspische Zee. Samen met Ferjan Ormeling bespreekt zij de toponiemen in Oost-Europa en Noordelijk Azië. Aan het einde van deze essays geeft Peter van der Krogt op bekwaame wijze een diepgaand overzicht van het kaartbeeld van Rusland en Polen in Nederlandse atlanten uit de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw. Ten behoeve van degenen die het Engels niet machtig zijn, volgt een samenvatting in het Russisch en Pools.

Daarop volgt het hoofddeel, de kartobibliografie (Part A.). Dit gedeelte omvat een introductie (in drie talen), de inhoudsopgave en opmerkingen betreffende de methode, die is toegepast bij de beschrijving. Hierna volgt de beschrijving van de specifieke afbeeldingen zelf, die worden ingedeeld naar vier grote gebieden. Ten eerste het Russische Rijk, verder onderverdeeld in Groot-Rusland, Europees Rusland, Rusland in Azië, secundaire gebieden en de kustlijnen van de Stille Oceaan en de Noordelijke IJszee. Ten tweede de westelijke grensgebieden, onderverdeeld in het Pools-Litouwse rijk, Litouwen, Estland, Oekraïne, Moldavië, Poolse, Litouwse en Baltische regio's en Baltische, Oekraïense en Moldavische

steden. Ten derde, de zuidelijke grensstreken verdeeld in Zwarte Zee, de Krim, de Kaukasus, de Kaspische Zee en Kazakstan en ten laatste de grote gebieden, verdeeld in Europa ten behoeve van de reizen naar Rusland, de Poolgebieden, Azië, Eurazië en de gehele wereld. Daarna volgt nog een sectie met samengestelde platen. Een punt van (overigens geringe) kritiek zou hier kunnen zijn, dat hoewel de regionale indeling ongetwijfeld nuttig is, het ook misleidend kan uitpakken. Ter discussie zou kunnen staan in hoeverre deze gebieden als historische of politieke eenheden toentertijd op grond van hun eigen kenmerken te identificeren waren. Dit betreft bijvoorbeeld Estland, Moldavië of Kazakstan als kunstmatige eenheid en post-Sovjet republiek. Aan de andere kant ontstaat zo toch een indruk van de grote geografische dekking van dit mammoet werk, aanzienlijk groter dan de aanduiding 'Rusland en Polen' suggereert.

Het bovenvermelde deel wordt gevolgd door een bibliografie van werken met en zonder kaarten (Part B.), die een waardevolle introductie biedt voor de 138 auteurs en 330 boeken op de lijst, hun biografieën en hun bijdrage aan de kartografie van Rusland. Speciale vermelding krijgen Isaac Massa, Cornelis de Bruijn en Nicolaas Witsen vanwege het uitzonderlijk belang van hun bijdrage op dit gebied. Het resultaat is een compendium van grote diversiteit voor wat betreft nationaliteit en achtergrond van de auteurs, het onderwerp op zich en de talen waarin werd gepubliceerd. De variatie in uitgevers is opmerkelijk; één van hen (Cornelis Claesz.) wordt ook nog afzonderlijk besproken. Ook moet worden vermeld dat Paula van Gestel en haar team uiterst nauwkeurig te werk zijn gegaan bij het opsommen van de individuele werken en gedetailleerde en zeer accurate vergelijkende tabellen hebben opgesteld van de platen die er in voorkomen. Ook hier weer de samenvattingen in het Russisch en het Pools voor hen die het Engels niet voldoende beheersen.

Het derde en laatste deel (Part C.) bevat de bijlagen en indexen voor de lezers, zoals een aantal lijsten met vermelding van de graveurs, kaarttitels met vermelding van auteur en jaartal, kaarten in chronologische volgorde, boek titels, boeken naar jaartal van publicatie en naar plaats van publicatie met uitgever.

Dit alles met bewonderenswaardige kruisverwijzingen. Daarna volgt een lijst van de in Nederland geraadpleegde bibliotheken, digitaal geraadpleegde buitenlandse bibliotheken, de gebruikte literatuur en tenslotte een lijst van persoons- en plaatsnamen. En, "last but by no means least": een facsimile van het grote panorama op Moskou door Cornelis de Bruijn (1711) zit aan het einde los in de omslag.

Buitengewoon uitgebreid, bevat deze publicatie, die precies op tijd kwam, een schat aan informatie over gebieden, die geheel onterecht, nog steeds weinig bekendheid genieten, niet alleen bij het brede publiek maar ook vaak bij specialisten en geleerden. Daarom is het misschien jammer dat de titel 'Maps in books' geen grotere, meer genereuze en flexibelere uitleg heeft gekregen, die het zou hebben mogelijk gemaakt om tenminste de verzameling platen, die Pieter van der Aa in 1729 in Leiden publiceerde (in slechts 100 exemplaren) als *Galérie Agréable du Monde*, ook op te nemen. Een aantal van deze platen uit de delen voor Rusland en Polen zijn door

derden herdrukt en komen daarom hier voor. Helaas werd de kans gemist om in het besproken werk deze set platen op te nemen, die met enige waarschijnlijkheid wellicht de mooiste set is die ooit in de Nederlanden werd uitgegeven. Niettemin zal dit 'Magnum Opus' met zijn illustraties van hoge kwaliteit en zijn opmerkelijk informatieve aantekeningen zijn weg wel vinden naar de boekenplanken van de academici. En voor handelaars en verzamelaars zal het een Godsgeschenk zijn want er liggen nog talloze kaarten, plattegronden en aanzichten van deze obscure gebieden en plaatsen weg te kwijnen in verfromfaaide en stoffige mappen; zij wachten, de één na de ander, op nadere identificatie. Ik heb zelf gedurende de laatste veertig jaar of daaromtrent, er vele aangetroffen. Na decennia van verwaarlozing is hun tijd nu gekomen dankzij dit wonderbare resultaat van wetenschappelijk onderzoek uit Utrecht.

Peter Galezowski
Met toestemming van de BIMCC overgenomen uit de BIMCC 41, september 2011
(vertaling: Hans Kok)

In- en verkoop: antiquarische boeken

prenten

decoratieve grafiek

Brede sortering:

- Geïllustreerde drukken 15-19e eeuw
- Topografie
- Atlassen
- Reisboeken
- Oude kunstgrafiek
- Natuurlijke historie

Antiquariaat

Plantijn

Ginnekenmarkt 5 - 4835 JC Breda
Telefoon: 076 560 44 00
Mobiel: 06 532 994 10
E-mail: dieter.d@planet.nl
www.plantijnmaps.com

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

Altic, Mirela Slukan, 'Between the Cross and the Crescent: Countries Bordering the Ottoman Empire in the Eyes of Dutch Cartographers.' Survey: Mercator Revisited. Cartography in the Age of Discovery. *Cartographic Journal* 49,2 (2012): 118-124.

Boer, Adri den, 'Veelzijdige landmeter Pieter van Kampen.' *Geo-Info* 9, 5 (2012): 28.

Broeders, Piet, 'De manuscriptkaart van de Donaudelta uit 1771 in de Collectie Bodel Nijenhuis.' *Omslag* 10 (2012), 2: 5-6 <http://media.leidenuniv.nl/legacy/omslag-2012-2-voor-web.pdf>

Brotton, Jerry, A 'Devious Course': Projecting Toleration on Mercator's 'Map of the World', 1569.' Survey: Mercator Revisited. Cartography in the Age of Discovery. *Cartographic Journal* 49,2 (2012): 101-106.

De Graeve, Jan, 'The scientific Library of Gerard Mercator 1569'. *BIMCC Newsletter* 44 (Sept. 2012): 24-25.

Faričić, Josip, Damir Magaš & Lena Mirošević, 'Geographical Names on Mercator's Maps of Croatia.' Survey: Mercator Revisited. Cartography in the Age of Discovery. *Cartographic Journal* 49,2 (2012): 125-134.

Frijhoff, Willem, Michel Groothedde & Christiaan te Strake, *Historische atlas van Zutphen. Torenstad aan Berkel en IJssel*. Nijmegen: Vantilt, 2011 - ISBN 9789460040771. - € 289,50.

Graaf, Henk van de, 'De Donkerslootse Twisten (440 jaar gesteggel en gekrakeel): Deel 4, De ondergang van Donkersloot.' *Biesbosch.nu Magazine*, september 2012 [artikelenreeks over een proceskaart van de polder Donkersloot uit 1545], http://www.biesbosch.nu/magazine/0812/artikel_donkerslootsetwisten04.htm

Graaf, Henk van de, 'Mirakelse moeilijkheden IV: Die mieterse teksten.' *Biesbosch.nu Magazine*, september 2012 [rubriek bij de artikelenreeks 'De Donkerslootse Twisten'], http://www.biesbosch.nu/magazine/0812/artikel_mirakelsemoeilijkheden04.htm

Hubbard, Jason, *Japonicae insulae: The mapping of Japan: A historical introduction and cartobibliography of European Printed Maps of Japan before 1800*. (Onderzoeksprogramma Explokart, Utrechtse Historisch-Cartografische Studies; 14). Houten: HES & De Graaf, 2012. 444 blz.: ill. ISBN 9789061945314. - € 196,10.

13. Kartographiehistorisches Colloquium und 9. Dresdner Sommerschule für Kartographie Dresden 2006: Vorträge, Berichte, Poster / hrsg. von Markus Heinz und Wolf Günther Koch. - Bonn : Kirschbaum Verlag, 2012. - 279 blz. - Met 28 bijdragen, waaronder - George Carhart, Der 'Atlas Major' von 1719-21 des Kurfürsten Karl III. Philipp von der Pfalz: eine Fallstudie für die Datierung von 'Sammelbände' oder 'Sammel-Atlanten' des 18. Jahrhunderts (blz. 87-101).

- Peter Wiegand, Peter Schenks 'Atlas Saxonicus Novus' und die Karten der Zürnerschule im Spiegel kursächsischer Zensurakten (blz. 103-118).

15. Kartographiehistorisches Colloquium München 2010: Vorträge, Berichte, Poster / hrsg. von Karl Brunner und Thomas Horst. - Bonn : Kirschbaum Verlag, 2012. - 302 blz. - Met 22 bijdragen, waaronder - Manfred Spata, Wieviel Mercator steckt in der UTM-Abbildung? (blz. 275-286).

Krogt, Peter van der, 'De Pierre levée bij Poitiers: Een dolmen met graffiti door kartografen en tekenaars'. *Caert-Thresoor* 31,2 (2012): 35-38.

Krogt, Peter van der, 'Smith's Library Globes in kasteel Keukenhof'. 12-32 in *Globes, oorkonden en botanica op kasteel Keukenhof*, red. Gerard Jaspers e.a. (Jaarboek Kasteel Keukenhof; 6). Hilversum: Verloren, 2012.

Meurer, Peter H., 'Cornelis van Beughem, een vergeten randfiguur van de Amsterdamse kartografie'. *Caert-Thresoor* 31,2 (2012): 39-46.

Ormeling, Ferjan, 'De naam van de zee tussen Korea en Japan'. *Caert-Thresoor* 31,2 (2012): 47-54.

Renteux, Jean-Louis, Mercator's function: $Y = \log n (\tan(X/2 + 45^\circ))$. *BIMCC Newsletter* 44 (Sept. 2012): 27-28.

Resida, Wanita, 'Kaartencollecties in Nederland: Gelders archief'. *Caert-Thresoor* 31,2 (2012): 58-59.

Stal, Cornelis, Alain De Wulf, Karen De Coene, Philippe De Maeyer, Timothy Nuttens & Thérèse Ongena, 'Digital Representation of Historical Globes: Methods to Make 3D and Pseudo-3D Models of Sixteenth Century Mercator Globes.' Survey: Mercator Revisited. Cartography in the Age of Discovery. *Cartographic Journal* 49,2 (2012): 107-117.

Tallir, Stijn, 'Mercator 1569 coloured world map reassembly'. *BIMCC Newsletter* 44 (Sept. 2012): 20-23.

Verhagen, Jaap, *De Gorzen en Aanwassen van den Lande van Essche in de kaart gekeken*. Oud-Beijerland: Gecommitteerden van de Gorzen en Aanwassen van den Lande van Essche, 2012.

Zuber, Mike A., 'The Armchair Discovery of the Unknown Southern Continent: Gerardus Mercator, Philosophical Pretensions and a Competitive Trade.' *Early Science and Medicine* 16, 6 (2011): 505-541. (<http://www.brill.nl/early-science-and-medicine>).

Inhoud historisch-kartografische tijdschriften

Imago Mundi 64,2 (2012)

Solopova, Elizabeth, 'The Making and Re-making of the Gough Map of Britain: Manuscript Evidence and Historical Context' (blz. 155-168).

Smallwood, T.M., 'The Making of the Gough Map Reconsidered: a Personal View' (blz. 169-180).

Alves Gaspar, Joaquim, 'Blunders, Errors and Entanglements: Scrutinizing the Cantino Planisphere with a Cartometric Eye' (blz. 181-200).

Sánchez, Antonio, and Rafael Valladares, 'Making War from a Map: Andrada's Atlas for Privateers (1641-1661)' (blz. 201-215).

Kowal, Kimberly C., 'The Pembroke Map: A Medieval Sketch' (blz. 216-226).

Cartographica Helvetica

Rickenbacher, Martin, and Christian Just, 'Die amtliche Vermessung der Schweiz (1912-2012) und ihre Vorgeschichte' (blz. 3-16).

Slukan Altic, Mirela, 'Die hydrographische und topographische Vermessung Dalmatiens durch die Franzosen zur Zeit Napoleons' (blz. 17-24).

Weber, Matthias, 'Die Erkundung Zentralasiens - der Nachlass Sven Hedins in der «Sammlung Perthes Gotha»' (blz. 25-37).

Stückelberger, Alfred, and Heiner Rohner, 'Die mathematischen Voraussetzungen für die Weltkartenentwürfe des Ptolemaios' (blz. 39-45).

Wyder, Samuel, 'Eine bisher unbekannte Karte des oberen Teil des Zürichsees (um 1635) von Hans Conrad Gyger' (blz. 46-49).

IMCoS Journal 129 (Summer 2012)

Walker, Caroline, 'An inspired artist: The life and maps of MacDonald Gill' (blz. 7-12).

Mlinarić, Dubravka, 'A culture of cartography: Maps of the Central Dalmatia Coastline' (blz. 15-20).
 Speed, Jeffrey John, 'Under the bed: Tales of an occasional dealer in maps' (blz. 23-30).
 Bower, David, 'Worth a look: A city in tapestry' (blz. 32).
 Thrower, Norman J.W., 'Alfred W. Newman: A tribute' (blz. 33-36).
 Newby, Valerie, 'Mapping the Olympics: Cartographic Games 1948-2012' (blz. 44-45).

The Portolan 84 (Fall 2012)

Meinheit, Harold E., 'Captain Cupet and the King of Fire - Mapping and Minorities in Vietnam's Central Highlands' (blz. 8-26).
 Edney, Matthew H., 'Hugh, Earl Percy Remakes his Map of New England' (blz. 27-37).

e-Perimtron 7,2 (2012)

Popović, Mihailo St., and Bogdan Šandric, 'Transfer of (historical) geographic knowledge Then and Now. From static data to user oriented visualization' (blz. 50-61).
 Schönherr, Ekkehard, 'The expansion of Barcelona in the early modern age: Aspects of a historian's access to historical maps and the search for new representations of historical spatial information' (blz. 62-72).
 Southall, Humphrey, and Petr Přidal, 'Old Maps Online: Enabling global access to historical mapping' (blz. 73-81).
 Gede, Mátyás, and János Mészáros, 'The possible use of free on-line tools for digitizing old relief models' (blz. 82-88).
 Anguita, Sergio, Carme Montaner, Joaquim Oller, and Rafael Roset, 'Digital preservation at the Institut Cartogràfic de Catalunya' (blz. 89-96).

Restauratie-Atelier Helmond bv

Restauratie en conservering van papier, leer en perkament

- Boeken, in leer en perkament
- Charters en zegels
- Prenten en tekeningen
- Kaarten en affiches
- Massaconservering
- Inbinden van rapporten en tijdschriften

Ondersteuning bij calamiteiten

- Brand- en waterschade
- Schimmelbestrijding
- Uw rechtstreekse partner voor gammastraling

24 uur bereikbaar op: +31 (0)6 - 53 65 00 07
Tijdens kantooruren: +31 (0)492 - 55 39 90

Uw waardevolle documenten gaan bij ons door vakkundige handen.

Panovenweg 40, 5708 HR Helmond (NL)
 Tel. : +31 (0)492 - 55 39 90
 Fax : +31 (0)492 - 55 24 42

E-mail: info@restauratie-atelierhelmond.nl
 internet: www.restauratie-atelierhelmond.nl

ANTIQUARIAT Norbert Haas

-ANTIQUE MAPS
AND PRINTS -

An den Kastanien 31
 47551 Bedburg-Hau (Germany)
 Phone: +49 (0)2821 7115 991
 Fax: +49 (0)2821 7115 993
 E-mail: antiquariat-haas@online.de

www.antiquariat-norbert-haas.de

BK BUBB KUYPER

VEILING BOEKEN
 MANUSCRIPTEN
 EN GRAFIEK

met o.a.
 Nederlandse en
 buitenlandse
 kartografie,
 topografie en
 geschiedenis

**20-23
 november
 2012**

**Kijkdagen
 15-18 november**

Inbreng voor
 deze veiling
 mogelijk op
 maandag t/m
 vrijdag van
 9.00-17.00 uur

Jansweg 39
 2011 KM Haarlem
 tel. 023 5323986
 fax 023 5323893
 e-mail info@bubbkuyper.com
 catalogus online te raadplegen op
www.bubbkuyper.com

Koop en Verkoop
uw oude landkaarten via
www.swaen.com

Internet veilingen
maart, mei, september en november

www.swaen.com

telefoon +31 (0)634268714

paulus@swaen.com

Dat Narrenschip

Grote collectie landkaarten
en topografische prenten- en boeken

Specialisatie:

IN- EN VERKOOP:

- landkaarten van de Nederlanden:
17 en 7 provinciën;
- landkaarten en prenten van Graafschap Holland;
 - Zeeland;
 - Utrecht;
 - overige provincies Nederland.

Antiquariaat

Dat Narrenschip

Turfkaai 11 (bij de bushalte!)
4331 JV Middelburg
telefoon
0118 674141
mobiel
06 28146967
e-mail
mail@datnarrenschip.nl

Openingstijden:
donderdag
10.00 - 21.00 uur
vrijdag
10.00 - 18.00 uur
zaterdag
10.00 - 17.00 uur

Ook gevestigd te Amsterdam
Singel 315
1012 WJ Amsterdam
Geopend: zaterdag
10.30 - 17.30 uur

www.datnarrenschip.nl

Voor een compleet traject

PICTURAE

www.picturae.nl

erfgoed en cultuur inspirerend toegankelijk